

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳуқуқида

ШОДИЕВ ШУХРАТ

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАЛАРИДА ҲАРАЖАТЛАР ТАРКИБИНИ
ОПТИМАЛЛАШТИРИШ
(САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАЛАРИ МИСОЛИДА)

5A340102 «Тармоқлар иқтисодиёти» (хизмат соҳаси бўйича)

Магистрлик академик даражасини олиш учун ёзилган

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯ

Иш кўриб чиқилди ва

ҳимояга қўйилди.

«Иқтисодиёт» кафедраси

муdiri, проф. Б.А.Абдукаримов

_____ «___» _____ 2012 й.

Илмий раҳбар:

и.ф.н., доц. Э.Ш.Шавқиев

САМАРҚАНД – 2012 й.

Самарканд иктисодиёт на сервис институт 5A230102 "Иктисодиёт (тармоқлар ва соҳалар бўйича)" мутахассислиги 2-нчи босқич талабаси Шодиев Шухратнинг "Ишлаб чиқариш корхоналарида харажатлар таркибини оптимallasштириш (Самарканд вилояти ишлаб чиқариш корхоналари мисолида)" мавзусидаги магистрлик диссертацияси хусусида

Мулоҳазалар.

Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози шароитида ишлаб чиқариш корхоналари олдида турган асосий вазифалардан бири — махсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайтиришдир. Махсулот таннархи корхона молия хужалик фаолиятининг ҳамма томонларини акс эттирувчи курсаткичдир. У корхона фаолиятининг муҳим ва унга баҳо берадиган мезон. курсам кичлари — фойда ва рентабелликка бевосита таъсир этувчи омилдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов "Жаҳон молиявий-иктисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишнинг йуллари ва чоралари" номли асарида "катъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва махсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш" (32 бет) зарурлигини уқдирган. Бу Ш.Шодиев томонидан бажарилган магистрлик диссертацияси мавзусининг нақадар долзарб эканлигидан дарак беради.

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш харажатларининг таркибида асосий улушни (60-80 фоизни) бевосита материал харажатлари ташкил этади. Шу сабабли диссертацияда корхона материал харажатларининг узгариши ва узгариш сабаблари урганилган. Унда махсулот сифати ва ҳажмининг камайишига йул қуймаган ҳолда моддий ресурсларни тежаш ва улардан самарали фойдаланиш масалаларига эътибор қарата л ган.

Диссертани'яда Самвинкомбинат ОАЖ харажатлари гуруҳларга ажратилган ҳолда. уларнинг структураси ва динамикаси урганилган.

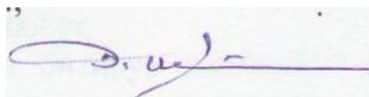
Иктисодиётнинг эркинлаштирилиши шароитида ҳар бир корхонанинг уз мақсадларига эришишида асосий омил — жонли инсон, яъни, корхона ходими туради.

Самвинкомбинат ОАЖда ишлаб чиқариш ходимлари иш ҳақи фонди таркибида ишчиларнинг иш Ҳақи юқори салмоқга эга. Иш ҳақи бўйича унумсиз харажатларга йул қуймаслик махсулот таннархини пасайтириш имкониятини беради. Ш.Шодиев уз ишида ишчиларнинг ҳисобот давридаги ҳақиқий сарфланган иш ҳақини режадаги ва угган йилдаги иш ҳақи фонди билан таққослаган ва таҳлил натижаларига таянган ҳолда тегишли ҳулосалар қил ган.

Ишда Самвинкомбинат ОАЖда махсулотни сотиш билан боғлиқ харажатлар, маъмурий бошқарув харажатлари. олинган кредит учун фоиз туловлари ва бошқа турдаги харажатлар ҳам таҳлил қилинган.

Мазкур магистрлик диссертация Ш.Шодиев томонидан мустақил бажарилди. Амалга оширилган таҳлиллар натижасида қилинган ҳулосалар ва тавсиялар Самвинкомбинат ОАЖ фаолияти самарадорлигини оширишда қул келади, деган фикр даман.

Илмий раҳбар, и.ф.н.,
доцент

Э.Шавкиев

Самарканд иктисодиёт ва сервис института магистратура бўлимининг «Иктисодиёт» мутахассислиги буйича 2-курс талабаси Шодиев Шухрат томонидан «Ишлаб чиқариш корхоналарида харажатлар таркибини оптималлаштириш (Самарканд вилояти ишлаб чиқариш корхоналари мисолида)» мавзусида бажарилган магистрлик диссертациясигарасмий оппонент

Т А Қ Р И З И

Юритимиздаги макроиктисодий барқарорлик ва иктисодий ўсишни ўзида акс эттирадиган курсаткичлар ислохотлар стратегиясининг муваффақиятини, иктисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва мамлакатни ривожлантиришнинг устувор йўналишларида эришилган ютуқларнинг амалий ифодасидир.

Иктисодиётнинг таркибий тузилишини такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва техник қайта қурулантириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш борасида амалга оширилган чора-тадбирлар ЯИМ умумий ҳажмининг барқарор ўсишига олиб келди. 2007-2011 йиллар давомида уртача йиллик иктисодий ўсиш курсаткичи 8,5 фоизни ташкил этгани ҳақро ҳамжамият томонидан юкори баҳоланди.

Мамлакатимиз раҳбари томонидан белгилаб берилган устувор вазифалар саноат корхоналарида харажатларни тежаш ва улардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга, улар ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини оширишга қаратилган. Юкорида қуриб чиқилган ҳолатлар мазкур диссертация изланишлари мавзусининг долзарблигини белгилаб беради.

Диссертация иши қириш, туртта боб, ҳулоса, фойдаланилган адабиётлар рўҳати ва иловалардан иборат. Унинг қириш қисмида танланган мавзунинг долзарблиги, урганганлик даражаси, мақсади ва вазифалари, тадқиқотнинг назарий ва услубий асослари, таркибий тузилиши ҳақида маълумот берилган.

Диссертациянинг биринчи "Иктисодиётни эркинлаштириш шароитида корхоналар харажатларининг назарий асослари" бобида харажатларнинг моҳияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги аҳамияти, корхоналар харажатларнинг тавсифи ва таснифи, харажатлар таҳлили олдида турган вазифалари ёритилган.

Иккинчи "Ишлаб чиқариш корхонаси харажатларини оптималлаштириш" бобда Самвинкомбинат ОАЖнинг ташкилий-иктисодий тавсифи, корхона харажатларининг умумий таҳлили ва давр харажатлари таҳлили қўшиб чиқилган бўлиб, бевосита тадқиқот объекти харажатларининг таҳлили билан боғлиқ.

Учинчи "Ресурслардан самарали фойдаланиш шароитида корхона харажатларини тежаш йўллари" бобида корхона харажатлари даражасига таъсир қилувчи омиллар таҳлили амалга оширилган ва олинган натижалар буйича корхона харажатларини тежаш ва самарадорлигини ошириш йўллари курсатиб берилган.

Туртинчи бобда ишлаб чиқариш корхоналарида инсон фаолияти ҳавфсизлиги буйича чора тадбирлар ишлаб қиқиш масалалари қуриб чиқилган.

Ҳулоса қисмида олинган натижалар асосида тегишли таклифлар ишлаб чиқилган ва уларни амалга ошириш йўналишлари берилган.

Шу билан бирга ишда айрим қамчиликлар ҳам мавжуд. Улар жумласига қуйидагини қиритиш мумкин:

- ишда грамматик ва орфографик хатоларга йул куйилган;
- берилган таклифларнинг иктисодий самараси хисобланмаган;

Магистрлик диссертациясида ишлаб чиқариш корхоналарида харажатларни оптималлаштириш масалалари Самвинкомбинат ОАЖ мисолида урганилган бўлиб, изланишлар давомида тегишли тавсиялар ишлаб чиқилган. Шу билан бирга ишда харажатларни оптималлаштиришининг корхона ривожланишидаги аҳамияти ёритилган.

Юқоридагиларга асосланган ҳолда, Шодиев Шухратнинг магистрлик диссертацияси

Ўзбекистон Республикасидаги ишлаб чиқариш корхоналарида харажатларни оптималлаштиришда муносиб уринга эга. Магистрлик диссертацияси олий таълим меъёрий талабларига мос ҳолда бажарилган ва «аъло» баҳога лойик, Ш.Шодиев академик даражасига муносиб.

Самарқанд Давлат Университети
Ижтимоий-иқтисодий ва
бошқарув кафедраси доценти,
и.ф.н

Б.И.Усмонов

МУНДАРИЖА

	бетлар
Кириш.....	3
I-боб. ИҚТИСОДИЁТНИ ЭРКИНЛАШТИРИШ ШАРОИТИДА КОРХОНАЛАР ХАРАЖАТЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.....	9
1.1. Харажатларнинг моҳияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги аҳамияти	9
1.2. Корхона харажатларининг тавсифи ва таснифи	13
1.3. Корхона харажатлари таҳлилининг вазифалари	26
II-боб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАСИ ХАРАЖАТЛАРИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ	40
2.1. Ишлаб чиқариш корхонасининг ташкилий-иқтисодий тавсифи	40
2.2. Ишлаб чиқариш харажатларини оптималлаштириш..	48
2.3. Давр ва бошқа турдаги харажатларнинг таҳлили	55
III-боб. РЕСУРСЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ШАРОИТИДА КОРХОНА ХАРАЖАТЛАРИНИ ТЕЖАШ ЙЎЛЛАРИ	65
3.1. Корхона харажатлари даражасига таъсир қилувчи омиллар таҳлили	65
3.2. Иқтисодиётни изчил ривожлантириш шароитида корхона харажатларини тежаш ва самарадорлигини ошириш йўллари	72
Хулоса	80
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	87

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Мамлакатимизда жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий таъсирига қарамасдан, юқори иқтисодий ўсиш суръатлари ва макроиқтисодий барқарорлик таъминланиб келинаётгани иқтисодиётни ислоҳ қилиш бўйича «ўзбек модели»нинг нақадар тўғри ва ҳаётий асосга эга эканини яна бир бор тасдиқламоқда.

Юритимиздаги макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ўсишни ўзида акс эттирадиган кўрсаткичлар ислохотлар стратегиясининг муваффақиятини, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва мамлакатни ривожлантиришнинг устувор йўналишларида эришилган ютуқларнинг амалий ифодасидир.

Иқтисодиётнинг таркибий тузилишини такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва техник қайта қуrolлантириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш борасида амалга оширилган чора-тадбирлар ЯИМ умумий ҳажмининг барқарор ўсишига олиб келди. 2007-2011 йиллар давомида ўртача йиллик иқтисодий ўсиш кўрсаткичи 8,5 фоизни ташкил этгани халқаро ҳамжамият томонидан юқори баҳоланди.

«...2000-2011 йиллар мобайнида ялпи ички маҳсулот ҳажми 2,1 баробар ошди. Мазкур кўрсаткич бўйича Ўзбекистон дунёнинг иқтисодиёти жадал ривожланаётган мамлакатлари қаторидан жой олди. Ўтган йили саноат ишлаб чиқариши 6,3 фоиз, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш 6,6 фоиз, чакана савдо айланмаси 16,4 фоиз ва аҳолига пуллик хизматлар кўрсатиш 16,1 фоизга барқарор юқори суръатлар билан ўсди. Саноат маҳсулоти умумий ўсишининг қарийб 70 фоизини юқори қўшимча қийматга эга бўлган тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилган соҳалар ташкил этди. Бугунги кунда иқтисодиётимизнинг локомотивига айланган машинасозлик ва автомобилсозлик (12,2 фоиз), кимё ва нефть-кимё саноати (9,4 фоиз), озиқ-овқат саноати (13,1 фоиз), қурилиш материаллари саноати (11,9 фоиз), фармацевтика ва мебелсозлик (18 фоиз) 2011 йилда жадал суръатлар билан ривожланди.

Истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажми 2011 йилда 11,2 фоизга ўсди, 2000 йилга нисбатан эса бу кўрсаткич 4 баробардан зиёд ошди”¹.

Шу билан бирга Республикамизда қайта ишлаш саноатининг, айниқса қишлоқ хўжалик хомашёсини қайта ишлаш тармоқларининг ривожланиши даражаси мамлакатимизда мавжуд саноат хомашёсини тўлиқ ва чуқур қайта ишлаш орқали рақобатдош, юқори ликвидли маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун етарли эмас. Бу эришилган ютуқларни янада ривожлантириш ва мавжуд камчиликларни бартараф қилиш борасида мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов қуйидаги устувор вазифаларни белгилаб берди²:

- манфаатдор вазирликлар, идоралар, хўжалик бирлашмалари, компания ва корхоналар иштирокида саноатда маҳсулот таннархини 10-15 фоизга пасайтириш юзасидан ҳар бир саноат корхонаси бўйича комплекс чора-тадбирларни кўзда тутадиган дастур ишлаб чиқиш;

- мамлакатимиз корхоналарида қишлоқ хўжалиги хом ашёсини қайта ишлаш даражасини танқидий таҳлил қилиш ва уни ривожлантириш бўйича мавжуд ресурс ва имкониятларни аниқлаш ҳамда саноатнинг қайта ишлаш тармоқларини жадал ривожлантириш, ишлаб чиқарилаётган истеъмол товарлари турларини кўпайтириш ва сифатини яхшилаш учун қўшимча имтиёзларни кўзда тутадиган махсус қарор қабул қилиш;

- бугунги кескин рақобат шароитида маҳсулотларимизнинг жаҳон ва минтақавий бозорларда харидоргир бўлиши ва мустаҳкам ўрин эгаллаши учун бу борадаги ишларни яна бир бор танқидий кўриб чиқиш;

- ташқи бозорда харидорбоп, юқори ликвидли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарни рағбатлантиришни янада кучайтириш, уларга янги имтиёз ва преференциялар бериш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тайёрлаш;

¹ Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тарақиётини янги босқичга кўтариладиган йил бўлади.- Ўзбекистон Республикаси И.А.Каримовнинг 2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистоннинг ижтимоий иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси// Халқ сўзи, 2012 йил 20 январь, № 14 (5434).

² Ўша жойда.

- мамлакатимиздаги рақобатдош маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган саноат корхоналари ва бошқа тармоқларнинг экспорт ярмаркалари ўтказишини кенгайтириш, шунингдек, маҳсулот сотишнинг замонавий усулларида кенг фойдаланиш, асосий ишлаб чиқарувчиларимизни ўз маҳсулотлари тақдиротини ўтказиш ва янги экспорт шартномалари тузиши учун нуфузли халқаро ярмаркаларга жалб этиш бўйича алоҳида Ҳукумат қарорини қабул қилиш.

Бу вазифаларни амалга ошириш саноат тармоқларида маҳсулот таннархини камайтириш бўйича мавжуд резервларни аниқлаш ва ишга солиш, ишлаб чиқаришни материал ва энергияни тежайдиган замонавий ускуналар билан қуроллантириш, мавжуд қувватлардан тўлиқ фойдаланиш, хомашё ва материаллар ҳамда ёрдамчи тармоқлар хизматлари нархининг асоссиз ўсишини иқтисодий йўللар билан чеклаш, саноат кооперациясини кучайтириш ва хориждан олиб келинаётган хомашё, материаллар ва бутловчи қисмларни ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш каби чора-тадбирларни амалга ошириш зарур.

Мамлакатимиз раҳбари томонидан белгилаб берилган устувор вазифалар саноат корхоналарида харажатларни тежаш ва улардан фойдаланиш самарадорлигини оширишга, улар ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг рақобатбардорлигини оширишга қаратилган.

Юқорида кўриб чиқилган ҳолатлар мазкур диссертация изланишлари мавзусининг долзарблигини белгилаб беради.

Тадқиқот объекти бўлиб Самарқанд шаҳрида фаолият кўрсатаётган Ховренко номидаги Самарқанд вино комбинати (Самвинкомбинат) ОАЖ фаолияти олинган.

Тадқиқот предмети ишлаб чиқариш корхоналари харажатларини тежаш ва улар самарадорлигини ошириш имкониятларини очиқ бериш ҳисобланади.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Ўзбекистонда ишлаб чиқариш корхоналарининг харажатларини тежаш ва самарадорлигини оширишнинг

илмий ва амалий муаммолари С.С.Ғуломов, Э.А.Акрамов, Н.Тўхлиев, А.В.Вахобов, М.ҚПардаев, Б.Хасанов, Б.А.Абдукаримов ва бошқа олимлар ишларида кенг ёритилган.

Мавзунинг мақсади ва вазифалари. Мавзунинг мақсади Самвинкомбинат ОАЖ мисолида ишлаб чиқариш корхоналари харажатларини тежаш ва самарадорлигини ошириш бўйича таклифларни ишлаб чиқишдан иборат. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун диссертацияда қуйидаги вазифаларни ҳал қилиш кўзда тутилган:

- корхона харажатлари тушунчаси, унинг турлари ва унинг шаклланишининг илмий-услубий ҳамда иқтисодий асосларини тадқиқ қилиш;

- мамлакатда амалга оширилаётган ишлаб чиқариш корхоналарини қўллаб қувватлаш тизимини таҳлил қилиш;

- ишлаб чиқариш корхоналари харажатларининг шаклланиши ва унга таъсир этувчи омилларни ўрганиш;

- ишлаб чиқариш корхоналари харажатларини тежаш ва самарадорлигини ошириш бўйича хорижий давлатлар тажрибаларини ўрганиш;

- корхона харажатларини тежаш ва самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишларини аниқлаш;

- ишлаб чиқариш корхоналари харажатларининг жорий ҳолатини баҳолаш, уни тежаш йўллари башоратлаш ва ушбу соҳадаги харажатларнинг самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирларни аниқлаш.

Тадқиқотнинг назарий ва услубий асослари. Тадқиқотнинг назарий ва услубий асосларини Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва Вазирлар Маҳкамаси қарорлари мамлакатимизда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш бўйича қабул қилинган меъёрий ҳужжатлар, Президент И.А.Каримовнинг иқтисодий ислохотларни амалга ошириш бўйича таклиф ва кўрсатмалари, олимларнинг

монографиялари, ишлаб чиқариш корхоналари харажатларини тежаш бўйича қўлланилаётган услублар ташкил этади.

Ишнинг ахборот манбаи Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика Қўмитаси, Давлат мулк Қўмитаси, интернет орқали олинган маълумотлар, Самвинкомбинат ОАЖнинг иқтисодий ва молиявий ҳисоботлари ҳамда даврий матбуотда эълон қилинган статистик маълумотлар ташкил этади.

Тадқиқот натижаларининг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

- мамлакатда амалга оширилаётган ишлаб чиқариш корхоналарини қўллаб қувватлаш тизими назарий жиҳатдан тадқиқ этилди;

- ишлаб чиқариш корхоналари харажатларини тежаш ва самарадорлигини ошириш бўйича таклифлар берилди;

- ишлаб чиқариш корхоналари харажатларини тежаш ва самарадорлигини ошириш бўйича хорижий давлатлардаги тажрибаларини қўллаган ҳолда Самвинкомбинат ОАЖ харажатларини тежаш бўйича аниқ тавсиялар ишлаб чиқилди.

Тадқиқот натижаларининг тадбиқ этилганлиги. Диссертация изланишлари натижалари асосида ишлаб чиқилган таклифлар Самарқанд шаҳрида фаолият кўрсатаётган Самвинкомбинат ОАЖда жорий этилган бўлиб, тадбирлар натижасида тегишли иқтисодий самара олиниши назарда тутилган.

Диссертация ишининг таркибий тузилиши. Диссертация иши кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат. Диссертация ишининг умумий ҳажми 87 бет бўлиб, 10 та жадвал, 7 та расмдан иборат.

Диссертациянинг кириш қисмида танланган мавзунинг долзарблиги, ўрганилганлик даражаси, мақсади ва вазифалари, тадқиқотнинг назарий ва услубий асослари, таркибий тузилиши ҳақида маълумот берилган.

Диссертациянинг биринчи “Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корхоналар харажатларининг назарий асослари” бобида харажатларнинг моҳияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги аҳамияти, корхоналар

харажатларнинг тавсифи ва таснифи, харажатлар таҳлили олдида турган вазифалари ёритилган.

Иккинчи “Ишлаб чиқариш корхонаси харажатларининг тадқиқоти” бобда Самвинкомбинат ОАЖнинг ташкилий-иқтисодий тавсифи, корхона харажатларининг умумий таҳлили ва давр харажатлари таҳлили кўриб чиқилган бўлиб, бевосита тадқиқот объекти харажатларининг таҳлили билан боғлиқ.

Учинчи “Ресурслардан самарали фойдаланиш шароитида корхона харажатларини тежаш йўллари” бобида корхона харажатлари даражасига таъсир қилувчи омиллар таҳлили амалга оширилган ва олинган натижалар бўйича корхона харажатларини тежаш ва самарадорлигини ошириш йўллари кўрсатиб берилган.

Хулоса қисмида олинган натижалар асосида тегишли таклифлар ишлаб чиқилган ва уларни амалга ошириш йўналишлари берилган.

I-бoб. ИҚТИСОДИЁТНИ ЭРКИНЛАШТИРИШ ШАРОИТИДА КОРХОНАЛАР ХАРАЖАТЛАРИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Харажатларининг моҳияти ва уларнинг корхона фаолиятидаги аҳамияти

Корхонанинг истеъмол бозорига маҳсулот етказиб беришдаги қобилияти ва интилишини белгиловчи энг муҳим омиллардан бири бу ишлаб чиқариш харажатларидир. Ҳар қандай товарни ишлаб чиқариш ўзининг нисбатан камёблиги туфайли маълум баҳосига эга бўлган иқтисодий ресурслар харажатини талаб этади. Корхона бозорга чиқаришга интилган қандайдир товарнинг миқдори, бир томондан, уни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган баҳога (харажатларга) ва ресурслардан фойдаланиш самарадорлигига боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, бозорда сотиладиган товарнинг баҳосига боғлиқ бўлади.

Иқтисодчилар харажатларга барча тўловларни – ташқи ва ички тўловларни қўшиб ҳисоблайдилар. Улар ресурсларни мўлжалланган фаолият доирасида тўплаш ва сақлаш учун зарур бўладилар. Агар бухгалтерни корхонанинг молиявий баланси қизиқтирса ҳамда у актив ва пасивни назорат қилиб борса, корхонанинг ўтган даврлардаги фаолияти фойдалилигини баҳоласа, корхона раҳбарлари ва иқтисодчилар эса аксинча, корхонанинг келажаги билан қизиқадилар. Уларнинг олдиларида харажатларни қандай қилиб камайтириш ва рентабелликни ошириш зарурлиги вазифаси туради. Улар, ўз навбатида, иқтисодий ёки фақат шу турдаги товарни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган харажатлар билан қизиқадилар. Бунда шу товар ўрнига бошқа турдаги алтернатив товар ишлаб чиқариш мумкин бўлмайди ва маълум турдаги ресурслар танланади. Натижада корхонанинг ресурсларидан энг яхши даражада фойдаланиш имкониятлари сақлаб қолинади.

Иқтисодий харажатлар – бу корхона тўлаши шарт бўлган тўловлардир. Бундай тўловлар ташқи ёки ички тўловлар бўлиши мумкин. Корхонанинг ўз ҳисобидан меҳнат ресурслари, хом ашё, ёқилғи, транспорт хизматлари, энергия ва бошқалар билан таъминловчилар фойдасига берадиган пул тўловлари, яъни пул харажатлар – ташқи харажатлар деб аталади. Бошқача сўз билан айтсак, ташқи харажатлар шу корхонага эгалик қилмайдиган таъминловчи ташкилотларнинг ресурслари учун тўловлардан иборатдир.

Корхона булардан ташқари, фақат ўз ихтиёрида бўлган ресурслардан ҳам фойдаланиши мумкин. Ресурслардан фойдаланиш бўйича бўладиган харажатлар ички харажатлар, яъни ҳақ тўланмайдиган харажатлар деб аталади.

Корхона ёки тармоқнинг белгиланган ҳажмдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун қиладиган харажатлари ишлаб чиқаришда банд бўлган барча ресурслар миқдорини ўзгартириш имкониятларига боғлиқдир. Фойдаланиладиган кўпгина ресурслар миқдори (кўпинча жонли меҳнат турлари, хом ашё, ёқилғи, энергия ва бошқалар) осонгина, тез ўзгартирилиши мумкин. Бошқа ресурсларни ўзлаштириш учун кўп вақт талаб қилинади. Масалан, қайта ишлаш саноати корхоналари асосий фондлари, яъни унинг ишлаб чиқариш бинолари майдонлари, ундаги машина ва дастгоҳларнинг миқдори узоқ вақт мобайнидагина ўзгартирилиши мумкин.

Ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган ресурслар ҳажмини ўзгартиришга кетган вақт - қисқа муддатли ва узоқ муддатли даврларга ажратилади. Қисқа муддатли давр – бу корхона ўзининг ўзгармас ишлаб чиқариш қувватидан интенсив фойдаланиш даражасини ўзгартириш учун етарли миқдордаги даврдир.

Узоқ муддатли давр – бу анча узун бўлган давр бўлиб, корхонада банд бўлган барча ресурслар ва ишлаб чиқариш қуввати миқдорини ҳам ўзгартириш мумкин бўлади. Тармоқ нуқтаи назаридан олсак, узоқ муддатли давр - унинг таркибида амал қилиб турган корхоналар тармоқни тарк этиб

кетиши ва янгилари тармоқ таркибига қўшилиши учун етарли бўлган вақтни ўз ичига олади. Агар қисқа муддатли давр – қувватларни ўзгартириш мумкин бўлмаган даврдан иборат бўлса, узоқ муддатли давр ўзгарувчан қувватлар давридир. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг камайиб бориши ёки «нисбатлар ўзгариши» қонуни шуни тасдиқлайдики, маълум вақтдан сўнг ўзгарувчан ресурслар бирлигини ўзгармас ресурсларга сарфни ошириб бориш ҳар бир кейинги ўзгарувчан ресурс бирлигига тўғри келадиган қўшимча пировард маҳсулотни ишлаб чиқаришни камайтиради. Бошқача қилиб айтсак, агар шу машиналарда хизмат қилувчи ишчилар сони ошиб борган сари маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ҳам пасайиб боради.

Доимий харажатлар деб, ҳажми ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига қараб ўзгармайдиган харажатларга айтилади. Доимий харажатлар корхона ишлаб чиқариш дастгоҳларининг борлиги, амал қилиши билан боғлиқ харажатлар бўлиб, улар корхона ҳеч нарса ишлаб чиқармаса ҳам амалга оширилади (корхона томонидан тўланади). Одатда, доимий харажатларга қимматли қоғозлар бўйича мажбуриятлар тўлови, режа тўловлари, бинолар ва дастгоҳлар амортизациясининг бир қисми, суғурта тўловлар, корхона мутахассисларини тайёрлаш тўловлари, раҳбар ходимларига ҳақ тўлашлар киради.

Ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ ҳолда ўзгарадиган харажатлар миқдорига ўзгарувчан харажатлар дейилади. Уларга хомашё, материаллар, ёқилғи, энергия, транспорт хизматлари, меҳнат ресурсларининг кўпгина қисми учун ва шунга ўхшаш меҳнат ресурслари учун харажатлар киради. Шуни айтиш керакки ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмининг бир бирликка ўсиши (ёки камайиши) билан ўзгармас харажатлар суммасини ўсиши (ёки камайиши) доимий бўлиб қолмайди. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиб бориши жараёнида ўзгарувчан харажатлар қандайдир вақт мобайнида паст суръатлар билан ортиб боради: шундай ҳолат ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмининг маълум миқдоригача давом этади. Шундан сўнг ўзгарувчан харажатлар ҳар бир

кейинги ишлаб чиқариладиган маҳсулот учун юкори суръатларда ошиб боради. Ўзгарувчан харажатларнинг бундай ҳаракати фойдалиликнинг (кайтимнинг) камайиб бориши қонуни билан белгиланади.

Маҳсулот бирлиги учун тўғри келган харажатларнинг ўртача миқдори, одатда, маҳсулот бирлиги учун белгиланган баҳо билан таққослашда ишлатилади.

Пировард харажатлар (МС) деб қўшимча маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ортиқча (қўшимча) харажатларга айтилади. Пировард харажатлар умумий харажатлар йиғиндиси (суммаси) ўзгаришининг (ТС) ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмининг (миқдори) ўзгаришига Q нисбати билан топилади:

$$MC = \frac{TC}{Q}$$

Пировард харажатлар (МС) корхонанинг охирги маҳсулот бирлигини ишлаб чиқарган ҳолда қиладиган харажатларини кўрсатади ва шу билан бир вақтда шу охирги бирлик маҳсулотга ишлаб чиқариш ҳажмини камайтирганда оладиган «тежамини» ҳам ифодалайди. Ўртача харажатлар бундай маълумотларни бермайди.

Пировард харажатлар маҳсулот ҳажмининг бир бирликка кўпайиши ёки камайиши билан боғлиқ бўлган харажатларни ўзгаришини кўрсатади.

Пировард харажатларни пировард тушум (маҳсулот сотишдан келган пул маблағлари) билан таққослаш, маҳсулот ҳажмининг бир бирликка ортиши ёки камайиши билан боғлиқ тушум ўзгаришини кўрсатади ва корхонага ишлаб чиқариш ҳажмининг у ёки бу томонга ўзгариши фойдалилигини юзага чиқаришга имкон беради.

1.2. Корхона харажатларининг тавсифи ва таснифи

Корхона харажатлари деганда – тадбиркорлик фаолияти ва бизнесни йўлга қўйишдаги мақсадли ҳаракатни бошқаришни юзага чиқувчи сарфларга айтилади.

Амалга оширилган харажатлар корхонанинг бир маромда фаолият юритишини таъминлайди. Корхона ўз фаолияти давомида моддий ва меҳнат харажатларини амалга оширади. Харажатларнинг асосий улуши маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқаришнинг жами харажатлари маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини ташкил этади ва унга қараб ишлаб чиқарилаётган маҳсулот корхонага қанчага тушаётганини аниқлаш мумкин.

Корхоналар маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ харажатларни ҳам амалга оширишади. Бундай харажатлар ишлаб чиқаришдан ташқари ёки муомала харажатлари ҳам дейилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом”га мувофиқ корхоналарнинг харажатлари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар;
- ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдада ҳисобга олинадиган ҳамда давр харажатларига киритиладиган харажатлар;
- корхона умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда ёки зарарларни ҳисоблаб чиқишда ҳисобга олинадиган корхонанинг молиявий фаолияти бўйича харажатлари;
- фавқулодда зарарлар.

Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш таннархи ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш жараёнида ишлатилган табиий ресурслар, хом-ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, асосий воситалар (амортизация), меҳнат ресурслари ва бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларининг қиймат кўринишини ифода этади.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига ишлаб чиқаришни ташкил қилиш услуги ва технологияси билан белгиланган маҳсулотни ишлаб чиқариш (иш, хизматлар бажариш) билан бевосита боғлиқ харажатлар киритилади. Буларга: бевосита ва билвосита моддий харажатлар, бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари, ишлаб чиқариш йўналишидаги устама харажатлар ҳамда бошқа бевосита ва билвосита харажатлар киради.

Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларга ишлаб чиқариш харажатлари деб аталади. Уларга куйидагилар киради:

- материал харажатлари;
- меҳнат ҳақи харажатлари;
- ишлаб чиқариш билан боғлиқ маъмурий харажатлар.

Бевосита материал харажатлари меҳнат ҳақи билан биргаликда дастлабки харажатларни ташкил этади.

Меҳнат ҳақи ва ишлаб чиқариш характеридаги маъмурий бошқарув харажатлари биргаликда конверция харажатларини ташкил этади.

Материал харажатлари конверция харажатлари билан биргаликда тўлиқ ишлаб чиқариш таннархини ташкил этади.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган барча харажатларга ноишлаб чиқариш харажатлари деб аталади. Улар таркибига сотиш билан боғлиқ харажатлар, илмий текшириш ва тадқиқот харажатлари, умумий ва маъмурий бошқарув харажатлари, бошқарув харажатлари, олинган кредит учун фоиз тўловлари ва бошқа ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар киритилади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятидаги харажатларни юқоридаги кўринишда туркумлаш билан бир қаторда яна қуйидаги хусусиятлари бўйича ҳам таснифлаб чиқишимиз мумкин.

Юзага чиқиш шаклига кўра:

- асосий ишлаб чиқариш харажатлари;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- тасодифий, фавқулоддаги харажатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар;
- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган харажатлар.

Юзага чиқиш ўрни бўйича:

- бўлим бўйича қилинган харажатлар;
- цех бўйича қилинган харажатлар;
- участка бўйича қилинган харажатлар ва ҳакозо.

Сотиш хажмига ҳисобдан чиқарилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари;
- давр харажатлари.

Даврига кўра:

- жорий давр харажатлари;
- келгуси давр харажатлари.

Солиққа тортиладиган фойда суммасини аниқлашда ҳисобга олинишига кўра:

- солиққа тортиладиган базага қайта қўшиладиган доимий тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базага қўшиладиган даври бўйича тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базани аниқлашда ҳисобга олинмайдиган харажатлар.

Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига мувофиқ:

- ўзгарувчан харажатлар;
- ўзгармас харажатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига қараб:

- тўғри (бевосита) харажатлар;
- эгри (билвосита) харажатлар.

Молиявий натижаларга дахлсизлиги бўйича:

- маҳсулот таннархига қўшиладиган харажатлар;
- фойда ҳисобидан қопланадиган харажатлар.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

- ишлаб чиқариш моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);

- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғурта ажратмалари;

- асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш харажатларининг энг йирик элементи – моддий харажатлардир. Маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш таннархи таркибида уларнинг ҳиссаси 60 – 90 фоизни ташкил этиши мумкин.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган моддий харажатларга қуйидагилар киради:

- маҳсулот тайёрлашда (ишларни бажаришда, хизматлар кўрсатишда) зарур таркибий қисм ҳисобланган четдан сотиб олинadиган хом ашё ва материаллар;

- нормал технологик жараёни таъминлаш ва маҳсулотларни бутлаш, кадоқлаш ва ўраш, маҳсулот (иш, хизмат) лар ёки бошқа ишлаб чиқариш

эхтиёжларига сарфланадиган (асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар ва бошқа асосий воситалар синовини ўтказиш, назорат қилиш, сақлаш, тузатиш ва улардан фойдаланиш учун) материаллар, шунингдек асбоб-ускуналарни тузатиш учун эҳтиёт қисмлар, инструментлар, мосламалар, инвентар, приборлар, лаборатория асбоб-ускуналари ва асосий фондларга кирмайдиган бошқа меҳнат воситаларининг эскириши, махсус кийим-бош ва бошқа арзон баҳоли ашёларнинг эскириши;

- сотиб олинadиган, келгусида ушбу корхонада монтаж қилинадиган ёки қўшимча ишлов бериладиган бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар;

- ташқи юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек корхонанинг ички таркибий бўлинмалари томонидан бажариладиган фаолиятнинг асосий турига тегишли бўлмаган ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ишлар ва хизматлар;

- табиий хом ашё (ер рекультивациясига ажратмалар, ихтисослаштирилган юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган ерни рекультивация қилиш ишларига ҳақ тўлаш), илдизи билан бериладиган дарахтга ҳақ тўлаш, саноат корхоналари томонидан сув хўжалиги тизимида белгиланган лимитлар доирасида ва ундан ортиқ олинadиган сув учун ҳақ тўлаш. Саноатнинг хом ашё тармоқлари учун ёғоч-тахта материаллардан ёки фойдали қазилмалардан (рудадан) фойдаланишга ҳуқуқларнинг амортизация қилинадиган қиймати ёки атроф-муҳитни тиклаш харажатлари;

- технологик мақсадларга, энергиянинг барча турларини ишлаб чиқаришга, биноларни иситишга сарфланадиган ёқилғининг четдан сотиб олинadиган барча турлари, корхонанинг транспорти томонидан бажариладиган ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш бўйича транспорт ишлари;

- корхонанинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш ва хўжалик эҳтиёжларига сарфланадиган барча турдаги ҳарид қилинадиган энергия;

- ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг табиий йўқолиш нормалари доирасида ва улардан ортиқча йўқотилиши, яроксизланиши ва кам чиқиши;

- корхонанинг транспорти ва ходимлари томонидан моддий ресурсларни етказиш билан боғлиқ харажатлар (юклаш ва тушириш ишлари ҳам шу жумлага киради) ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементларига кириши керак (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари, асосий фондлар амортизацияси, моддий харажатлар ва бошқалар);

- корхоналар томонидан моддий ресурсларни етказиб берувчилардан олинадиган идишлар.

Маҳсулот таннархига киритиладиган моддий ресурслар харажатларидан қайтариладиган чиқиндилар қиймати ҳамда идиш ва ўраш-жойлаш материаллари қиймати, уларнинг амалда сотилиши, фойдаланиши ёки омборга кирим қилиниши нархи бўйича чиқариб ташланади.

"Моддий харажатлар" элементлари бўйича акс эттариладиган моддий ресурслар қиймати сотиб олиш нархидан, шу жумладан бартер битимларида, қўшимча нарх (устама)дан, таъминот, ташқи иқтисодий томонидан тўланадиган воситачилик тақдирлашларидан, товар биржалари хизматлари қийматидан, шу жумладан брокерлик хизматларидан, божлар ва йиғимлардан, транспортда ташишга ҳақ тўлашдан, ташқи юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган сақлаш ва етказиб беришга ҳақ тўлашдан келиб чиқиб шаклланади.

Ишлаб чиқариш харажатларининг йирик элементларига асосий ишлаб чиқариш фондларининг эскириши киради. У амортизация ажратмалари суммасига тенгдир. Унга асосий фондларнинг тезлаштирилган амортизацияси ва унинг индексацияси ҳам киради.

Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари – бу корхонанинг асосий ишлаб чиқариш ходимларига меҳнат ҳақи тўлаш билан боғлиқ харажатлардир. Уларга қуйидагилар киради:

- корхонада қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ ишбай расценкалар, тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб, амалда бажарилган ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган иш учун ҳисобланган иш ҳақи, шу жумладан бажарилган ишни ҳисобга олиш бўйича дастлабки ҳужжатларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар;

- касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкаларига ва окладларига устамалар;

- иш режими на меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар (технологик жараён жадвалида назарда тутилган тунги вақтда, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам кунлари ишлаганлик учун тариф ставкалари ва окладларига устамалар ва қўшимча ҳақ, кўп сменали режимда ишлаганлик, касбларни бирга қўшиб олиб борганлик ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик учун устамалар, ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхати бўйича оғир, зарарли, алоҳида зарарли меҳнат ва табиий-иқлим шароитларида ишлаганлик учун устамалар, шу жумладан ушбу шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун устамалар ва ҳ.к.);

- ишламаган вақт учун тўлов (фойдаланилмаган ва қўшимча таътиллار учун компенсациялар, ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, болани овқатлантириш учун оналар ишидаги танаффуслар, шунингдек тиббий кўриклардан ўтиш билан боғлиқ вақт учун ҳақ тўлаш, ҳарбий йиғинлар, фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқалар учун меҳнат ҳақи тўлаш ва ҳ.к.);

- корхона штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига, улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги тузилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб корхонанинг ўзи томонидан амалга оширилса, пудрат шартномаси ҳам шу жумлага киради;

- белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида катнашувчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш фондида киритиладиган тўловларнинг бошқа турлари.

Корхоналарнинг ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалари – бу ижтимоий фондларга (Пенсия фондида, Аҳолини иш билан таъминлашга кўмаклашиш фондида, Касаба уюшмалари Федерацияси кенгашига) мажбурий ажратмалардир.

Корхоналарнинг ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатларига қуйидагилар тегишли:

- ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш харажатлари (ишлаб чиқаришни хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, инструмент, мосламалар ва бошқа меҳнат воситалари ва буюмлари билан таъминлаш харажатлари; асосий ишлаб чиқариш фондларини иш ҳолатида сақлаш харажатлари; ёнғиндан сақлаш ва қўриқлашни ҳамда корхонанинг техник фойдаланиш қоидалари билан назарда тутилган бошқа махсус талабларни таъминлаш, улар фаолиятини назорат қилиш харажатлари; ишлаб чиқариш фаолиятига тегишли бўлган асосий воситаларни жорий ижарага олиш билан боғлиқ харажатлар; текин кўрсатиладиган коммунал хизматлар, озиқ,-овқат, айрим тармоқлар ходимларига озиқ-овқатлар қиймати, корхона ходимларига бериладиган текин уй-жой ҳақини тўлаш харажатлари; амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ текин бериладиган ва шахсий фойдаланишда қоладиган буюмлар қиймати ва бошқалар);

- ишлаб чиқариш ходимларини белгиланган ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлган хизмат сафарларига юбориш бўйича нормалар доирасида ва улардан ортиқча харажатлар;

- ишлаб чиқариш ишчиларини ва ишлаб чиқариш активларини мажбурий суғурта қилиш харажатлари;

- брак туфайли келиб чиқадиган йўқотишлар;

- ишлаб чиқаришнинг ички сабабларига кўра бекор туришлар туфайли йўқотишлар;

- кафолатли хизмат муддати белгиланган буюмларни кафолатли тузатиш ва уларга кафолатли хизмат кўрсатиш харажатлари;
- маҳсулот (хизмат)ларни мажбурий сертификация қилиш харажатлари;
- ишлаб чиқариш жароҳатлари туфайли меҳнат қобилияти йўқолиши муносабати билан тегишли ваколатли органларнинг қарорлари асосида ва қарорларсиз тўланадиган нафақалар;
- умумий фойдаланиладиган йўловчилар транспорти хизмат кўрсатмайдиган йўналишларда ходимларни иш жойига олиб бориш ва олиб келиш билан боғлиқ харажатлар.

Давр харажатлари деганда бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва сарфлар тушунилади: бошқарув харажатлари, маҳсулотни сотиш харажатлари ва умумхўжалик аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Корхоналарнинг сотиш харажатларига қуйидагилар киради:

- товарларни темир йўл, ҳаво, автомобиль, денгиз, дарё транспортида ва от-уловда ташиш харажатлари ҳамда транспорт воситалари бекор туриб қолганлиги учун тўланган жарималар;
- савдо ва умумий овқатланиш корхоналари ишлари харажатлари (меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари; ижтимоий суғуртага ажратмалар; савдо рекламаси харажатлари; товарларни сақлаш, уларга ишлов бериш ва уларни навларга ажратиш харажатлари; ташиш, сақлаш ва сотиш чоғида товарларнинг норма доирасида ва ундан ортиқча йўқотилиши; ўраш-жойлаш материаллари харажатлари; мол-мулкни мажбурий суғурта қилиш харажатлари ва бошқалар);
- сотиш бозорларини ўрганиш бўйича белгиланган нормативлар доирасида ва ундан ортиқча харажатлар (маркетинг ва рекламага сарфланган харажатлар);
- юқорида санаб ўтилган ва сотиш бўйича бошқа харажатлар.

Корхоналарда бошқарув харажатларига қуйидагилар киради:

- бошқарув ходимларига тегишли бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- бошқарув ходимларига тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- хизмат енгил автотранспортига ва хизмат микроавбусини сақлаш, ёллаш ва ижарага олиш харажатлари;
- корхонани ва унинг таркибий бўлинмаларини ташкил этиш ва уларни бошқариш харажатлари;
- бошқарувнинг техник воситалари, алоқа узеллари, сигнализация воситалари, ҳисоблаш марказларини ва ишлаб чиқаришга тегишли бўлмаган бошқарувнинг бошқа техник воситаларини сақлаш ва уларга хизмат кўрсатиш харажатлари;
- ижара, хизматлар кўрсатилганлиги учун алоқа узелларига ҳақ тўлаш (АТС, уяли, йўлдош, пейжинг алоқа);
- шаҳарлараро ва халқаро телефон сўзлашувлари учун белгиланган нормативлар доирасида ва улардан ортиқча ҳақ тўлаш;
- маъмурий-бошқарув эҳтиёжлари учун бинолар ва хоналар ижараси учун ҳақ тўлаш;
- маъмурий фаолиятга эга бўлган асосий фондларни сақлаш ва уларни тузатиш, шунингдек эскириш (амортизация) харажатлари;
- юқори ташкилотлар ва юридик шахс мақомига эга бирлашмалар, вазирликлар, идоралар, уюшмалар, концернлар ва бошқалар харажатларига ажратмалар;
- ходимларни ва ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган мол-мулкни мажбурий суғурта қилиш;
- бошқарув ходимларини хизмат сафарларига юбориш бўйича белгиланган нормалар доирасида ва ундан ортиқча харажатлар;
- белгиланган нормалар доирасида ва ундан ортиқча миқдордаги харажатлар;

- умумий овқатланиш корхоналари ва бошқаларга биноларни текин бериш ва коммунал хизматлар қийматига ҳақ тўлаш харажатлари;

- бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлмаган, табиатни муҳофаза қилиш аҳамиятига эга бўлган жамғармаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ жорий харажатлар, шу жумладан йўл қўйиладиган нормалар доирасида ва улардан ортиқча ифлослантирувчи моддаларнинг атроф-муҳитга чиқарилганлиги (ташланганлиги) учун тўловлар.

Корхоналарнинг бошқа операция харажатлари қуйидагилардан иборат:

- кадрлар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш харажатлари (янги ташкил этилаётган корхонада ишлаш учун нормалар доирасида ва улардан ортиқча кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш бундан мустасно);

- лойиҳа ва қурилиш-монтаж ишларида чала ишларни бартараф этиш харажатларини қоплаш, шунингдек объект қошидаги омборгача транспортда ташиш чоғидаги шикастланишлар ва бузилишлар, коррозияга қарши ҳимоя нуқсонлари туфайли келиб чиққан тафтиш харажатлари (асбоб-ускуналарни қисмларга ажратиш) ва шунга ўхшаш бошқа харажатлар етказиб берувчи ва ишларни бажариш шартларини бузган юридик шахслар ҳисобига мазкур харажатлар чала ишлар, шикастланиш ёки зарар кўриш учун жавобгар бўлган етказиб берувчи ёки бошқа корхоналар ҳисобига ундирилиши мумкин бўлмаган даражада амалга оширилади;

- маслаҳат ва ахборот хизматларига ҳақ тўлаш, шу жумладан корхона мулкдорларидан бирининг ташаббуси бўйича ўтказиладиган аудиторлик хизматларига ҳақ тўлаш;

- ўзининг хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришлари ва хўжаликларини сақлашдан кўрилган зарарлар;

- саломатликни муҳофаза қилиш ва ходимларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашуви билан боғлиқ бўлмаган дам олишларни ташкил этиш тадбирлари;

- корхона томонидан маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган ишлар ва хизматларни (шаҳар ва шаҳарчаларни ободонлаштириш ишлари, қишлоқ хўжалигига ёрдам бериш ва бошқа хил ишларни) бажариш харажатлари;

- компенсация ва рағбатлантириш тусидаги тўловлар (вақтинча меҳнат лаёқатини йўқотган тақдирда қонун ҳужжатлари билан белгиланган, ҳақиқий иш ҳақи миқдоригача қўшимча ҳақ ва бошқалар);

- иш ҳақини ҳисоблашда ҳисобга олинмайдиган тўловлар ва харажатлар (қонунчиликка мувофиқ болани икки ёшга тўлгунгача парвариш қилиш бўйича ҳар ойлик нафақани тўлаш бўйича харажатлар; пенсияга устамалар; пенсияга чиқаётган меҳнат фахрийларига бир йўла тўланадиган нафақалар; ходимларга тўланадиган моддий ёрдам);

- соғлиқни сақлаш объектлари, қариялар ва ногиронлар уйлари, болалар мактабгача тарбия муассасалари, соғломлаштириш лагерлари, маданият ва спорт объектлари, халқ таълими муассасалари, шунингдек уй-жой фонди объектлари таъминоти (шу жумладан барча турдаги таъмирлаш ишларини ўтказишга амортизация ажратмалари ва харажатларни ҳам қўшган ҳолда) жойлардаги давлат ҳокимияти органлари томонидан белгиланган нормативлар доирасидаги ва улардан кўпроқ харажатлар;

- вақтинча тўхтатиб қўйилган ишлаб чиқариш қувватлари ва объектларини сақлаш харажатлари (бошқа манбалардан қопланадиган харажатлардан ташқари);

- банк ва депозитарий хизматларига тўловлар;

- экология, соғломлаштириш ва бошқа хайрия жамғармаларига, маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, жисмоний тарбия ва спорт корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига бадаллар;

- бюджетга мажбурий тўловлар, солиқлар, йиғимлар, амалдаги қонунчиликка мувофиқ тўланадиган ва корхона харажатларига қўшиладиган махсус бюджетдан ташқари жамғармаларга ажратмалар;

- зарарлар, жарималар, пенялар (бекор қилинган ишлаб чиқариш буюртмалари бўйича йўқотишлар; моддий бойликларнинг табиий йўқолиши нормалари доирасидаги ва нормалардан кўпроқ, бевосита ишлаб чиқариш жараёнига тегишли бўлмаган йўқотишлар ҳамда камомадлар; суд харажатлари; тўланиши шубҳали қарзлар бўйича заҳирага ажратмалар ва бошқалар);

- бошқа операция харажатлари.

Корхоналарнинг молиявий фаолияти билан боғлиқ харажатларга қуйидагилар киради:

- Республика Марказий банки томонидан белгиланган ҳисоб ставкалари доирасида ва улардан юқори доирада қисқа муддатли ҳамда узоқ муддатли кредитлар бўйича, шу жумладан тўлов муддати ўтган ва узайтирилган ссудалар бўйича тўловлар;

- мол-мулкни узоқ муддатли ижарага олиш (лизинг) бўйича фоизларни тўлаш харажатлари;

- чет эл валютаси билан операциялар бўйича салбий курс тафовутлари ва зарарлар;

- сарфланган (қимматли қоғозларга, шўъба корхоналарга ва ҳоказоларга) маблағларни қайта баҳолашдан қўрилган зарарлар;

- ўз қимматли қоғозларини чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар;

- молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар, шу жумладан салбий дисконт.

Фавқулодда зарарлар – бу корхоналарнинг одатдаги фаолиятидан четга чиқувчи ҳодисалар ёки операциялар натижасида пайдо бўладиган ва рўй бериши кутилмаган, одатдан ташқари харажатлар моддаларидир. Бунга давр харажатлари таркибида акс эттирилиши керак бўлган ўтган давр моддалари кирмайди.

У ёки бу модданинг фавқулодда зарарлар моддаси сифатида акс эттирилши учун қуйидаги мезонларга жавоб бериши шарт:

- корхонанинг одатдаги хўжалик фаолиятига хос бўлмаслиги керак;
- бир неча йил мобайнида такрорланмаслиги лозим;
- бошқарув ходими томонидан қабул қилинадиган қарорларга боғлиқ бўлмаслиги керак.

Тегишли моддаларни фавқулодда зарарларга киритиш ёки киритилмаслик тўғрисида қарорлар қабул қилишда корхона фаолият юритаётган шароит ҳам ҳисобга олинади. Масалан, корхона алоҳида иқлим шароитларида жойлашган бўлса ва унинг шу иқлим шароитига боғлиқ ҳолда ишламай туриб қолишлари фавқулодда ҳолат деб баҳоланмайди. Чунки ушбу ҳолат “бир неча йил мобаёнида такрорланмаслиги керак” деган мезонга жавоб бермайди.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳозирги шароитда корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқариши ва уни сотиши билан боғлиқ харажатлари ўсиш тенденциясига эга. Бунга хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия ва ускуналарнинг қимматлашиши, кредитдан фойдаланиш учун фоизлар ставкасининг ўсиши, транспорт хизматлари тарифларининг кўтарилиши, реклама харажатларининг кўпайиши сабаб бўлмоқда.

1.3. Корхона харажатлари таҳлилининг вазифалари

Харажатлар ўзининг турли белгилари бўйича ҳисоб ва таҳлил объектига бўлинади. Булар бевосита корхона харажатларининг юзага чиқиш ўрни, шакли, жавобгарлик марказларининг таркибланиши билан боғланади. Иқтисодий таҳлилнинг муҳим жиҳати бевосита ушбу объектлар бўйича харажатларни даврий ўрганиш асосида уларни камайтириш юзасидан корхонада мавжуд бўлган ички имкониятларни аниқлаш ва уларни ишга солишга қаратилгандир. Бу эса корхона фаолиятининг натижаси билан ҳам боғланади.

Ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил этишда уларни камайитириш йўналишларини белгилаш биринчи ўринга қўйилади. Бу борада ишлаб чиқариш харажатларини режа ва ўтган йилларга нисбатан маҳсулот ҳажмига таъсир этмаган ҳолда ўсиб кетиши сабаблари ўрганилади. Уларни мақсадли бошқаришнинг йўналишлари белгиланади. Ресурсларнинг тежалиши ва шу асосда рағбатлантириш механизмининг йўлга қўйилиши истикбол кўрсаткичларини тўғри тавсифлаш ва белгилаш имконини беради.

Корхонада нафақат ишлаб чиқариш харажатлари, балки ишлаб чиқаришдан ташқари харажатларни ҳам тўғри бошқаришга муҳим аҳамият берилади. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражасини аниқлаш ва унда ўзгарувчан ҳамда ўзгармас харажатларни тўғри белгилаш масалалари ҳам таҳлилнинг муҳим жиҳатидир. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг критик ҳажм даражаси ишлаб чиқариш харажатларини маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига мувофиқ меъёрланиши билан белгиланади.

Таҳлил этишда ўрганиш объекти ва таҳлил мақсадидан келиб чиққан ҳолда корхона харажатларининг у ёки бу туркуми бўйича ўзгаришлар ва ўзгариш сабабларига баҳо берилади. Таққослашдаги қиёсий ўрганишда жорий давр ва ўтган йил маълумотлари, режа кўрсаткичлари, ўртача кўрсаткичлар ва тармоқ бўйича бошқа маълумотлар олинади. Таққослашда кўрсаткичлар бўйича мутлоқ ўзгаришлар нисбий кўрсаткичларни қўллаш орқали тўлдирилади. Муҳим жиҳати шундаки, эътибор динамик ўзгаришлар ва уларни таққослашдаги муаммоларга қаратилади. Бу муаммолар бевосита маълумотларнинг таққослаш вазнлари ва уларнинг бир хил кучда эмаслиги билан белгиланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини баҳолашда таққослама баҳоларнинг қўлланилиши каби ишлаб чиқариш харажатларини ҳам динамик жиҳатдан тўғри баҳолаш услубини яратиш лозим. Бу масалада кўпроқ харажатларни нисбий кўрсаткичлар асосида ўрганишда фойда беради. Харажатларнинг таққослаш кўрсаткичига нисбатан ўзгаришлари ва ўзгариш сабабларига эътибор қаратилади.

Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлар ва моддалар бўйича ўрганиш қуйидагича фарқланади: бўлимлар ва корхона бўйича жами харажатлар фақат иқтисодий элементлар бўйича ўрганилади, маҳсулотлар тури ва туркуми бўйича эса ишлаб чиқариш харажатлари калкуляция моддалари асосида кўриб чиқилади. Таҳлил этишда ишлаб чиқариш харажатларининг жами ўзгариши ва унинг таркиб бўйича ўзгаришлари мутлоқ ва нисбий жиҳатдан ўрганилади. Нисбий жиҳатдан ўрганишда ҳар бир туркум харажат моддаси ёки элементининг жами ишлаб чиқариш харажатлари таркибидаги салмоғига баҳо берилади.

Маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар таркибини иқтисодий элементлар ва моддалар бўйича қуйидаги таркибда бериш мумкин (1.3.1-жадвал).

1.3.1-жадвал

Ишлаб чиқариш харажатларининг иқтисодий элементлар ва моддалар бўйича туркумланиши

Иқтисодий элементлар бўйича	Моддалар бўйича
Ишлаб чиқариш характеридаги бевосита ва билвосита харажатлар	Хом ашё
	Ёқилғи
	Электр қуввати
	Эҳтиёт қисмлар
	Идишлар ва ҳ.к.
Ишлаб чиқариш характеридаги бевосита ва билвосита меҳнат ҳақи харажатлари	Асосий иш ҳақлари
	Қўшимча иш ҳақлари
	Иш ҳақиға устамалар
Ишлаб чиқаришга тааллуқли меҳнат ҳақидан ажратмалар	Ижтимоий таъминот бўлимига
	Меҳнат биржасига
	Касаба уюшмасига
Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси, эскириш харажатлари	Асосий воситаларнинг эскириши
	Номоддий активларнинг эскириши
	Асосий восита ва номоддий активлар ижара ҳақлари
Ишлаб чиқариш характеридаги бошқа харажатлар	Турли ишлар ва хизматлар
	Солиқлар, йиғимлар

Бир сўмлик маҳсулот ҳажмига тўғри келадиган ишлаб чиқариш харажатлари ва уларнинг ҳар бир харажат элементи бўйича ўрганилиши ҳам

харажатларни мақсадли бошқаришда муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган ишлаб чиқариш харажатлари корхона асосий фаолиятининг самарадорлигини тавсифловчи муҳим кўрсаткичдир. Ушбу кўрсаткични айрим тур харажат элементлари бўйича ҳам ўрганиш мумкин: бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган моддий ишлаб чиқариш харажатлари, бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган ишлаб чиқариш характеридаги меҳнат ҳақи ва харажатлари ва ҳ.к.

Бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган харажат кўрсаткичини куйидаги боғланишларда аниқлаш мумкин:

$$\begin{aligned} \text{Бир сўмлик маҳсулотга} & \quad \text{Маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган} \\ \text{тўғри келадиган харажат} & \quad \text{хизмат) ларнинг ишлаб чиқариш} \\ & \quad \text{харажатлари (таннархи)} \\ & \quad \text{Маҳсулот (иш бажариш, хизмат кўрсатиш)} \\ & \quad \text{ҳажми} \end{aligned}$$

$$= \frac{\text{Маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат) ларнинг ишлаб чиқариш харажатлари (таннархи)}}{\text{Маҳсулот (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) ҳажми}}$$

Моддий харажат- лар + $\frac{\text{Маҳсулот}}{\text{ҳажми}}$	Иш ҳақи харажат- лари + $\frac{\text{Маҳсулот}}{\text{ҳажми}}$	Иш ҳақидаги ажратмалар + $\frac{\text{Маҳсулот}}{\text{ҳажми}}$	Амортизация харажатлари + $\frac{\text{Маҳсулот}}{\text{ҳажми}}$	Бошқа харажат- лар + $\frac{\text{Маҳсулот}}{\text{ҳажми}}$
---	---	--	--	--

Маҳсулот ишлаб чиқариш учун маълум миқдорда харажатлар талаб қилинади. Харажатларнинг пулда ифодаланиши маҳсулотнинг таннархини ташкил этади. Маҳсулот таннархи саноат корхоналарида иш самарадорлигини белгиловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. Маҳсулот таннархининг ўзгаришда харажатлардан фойдаланишнинг самарадорлик даражасини, меҳнат унумдорлигини, ишчиларга тўланадиган меҳнат ҳақини, асосий фондлардан фойдаланишни ва хом ашё-материалларидан фойдаланишни кўзда тутамиз. Чунки саноат корхоналарининг хўжалик ҳисобида ишлаш жараёнида маҳсулот таннархининг пасайиши муҳим аҳамиятга эга.

Маҳсулот таннархини таҳлил қилишда ҳисобот давридаги маҳсулот таннархи режадаги маҳсулот таннархи билан ҳамда ўтган йилги маҳсулот таннархи билан таққосланади.

Маҳсулот таннархини таҳлил қилишда таҳлилнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- умумий харажатлар сарфига баҳо бериш,
- харажатларни элементлари ва моддалари бўйича қандай сарфланганлигини текшириш,
- бир сўмлик товар маҳсулот учун кетган харажатларни таҳлил қилиш ва унинг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш,
- харажатларнинг айрим моддаларини алоҳида-алоҳида таҳлил қилиш ва шунинг билан бирга таҳлилнинг натижаларига кўра маҳсулот таннархини пасайтириш имкониятларини белгилаб бериш.

Маҳсулот таннархи - корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг пулдаги ифодасидир. Таннарх асосида ишлаб чиқариш харажатлари ётади. Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот таннархини таҳлил қилишнинг аҳамияти мулкчиликнинг барча шаклларида иш юритаётган корхоналар учун аҳамиятга эга. Ишлаб чиқариш харажати тўғрисида тўла-тўқис маълумотга эга бўлмасдан ишлаб чиқаришни илмий жиҳатдан ва самарали бошқариш мумкин эмас. Бу кўрсаткич фойда, даромад, рентабеллик даражаси, баҳо ва бошқа кўп кўрсаткичлар билан боғлиқ. Шунинг учун қишлоқ хўжалик корхоналарда маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархи ва тўлиқ таннархини фарқлаш керак.

Корхонанинг ишлаб чиқариш учун қилган барча харажатлари маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини белгилайди. Маҳсулотнинг тўлиқ таннархи эса ишлаб чиқариш таннархи ва маҳсулотни сотиш билан боғлиқ бўлган харажатларини ўз ичига олади.

Халқ турмуш даражасининг юксалиши маҳсулот таннархнинг пасайишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Бунга эса, асосан, меҳнат самарадорлигини ошириш ва ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш

йўли билан эришиш мумкин. У жонли ва буюмлашган меҳнатни тежашни билдиради, фойда микдорининг кўпайишини, бюджетга тушадиган тўловларнинг ортишини таъминлайди. Шу боис маҳсулот таннархини мунтазам равишда пасайтириб бориш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ишлаб чиқаришнинг барқарор рентабелликка эга бўлишини таъминлашнинг муҳим шартидир.

Маҳсулот таннархини пасайтиришнинг асосий йўллари қуйидагилардан иборат: бошқарув усуллари, ишлаб чиқариш ва меҳнатни илмий ташкил қилишни, хўжалик ҳисобини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш кувватлари ва ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилаш, моддий ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланиш, ишлаб чиқаришни бошқариш ва унга хизмат кўрсатиш харажатларини камайтириш, хўжасизликка қарши курашиш ва ҳоказолар.

Ишлаб чиқариш корхоналарида маҳсулот таннархини таҳлил қилишнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Маҳсулот таннархини пасайтириш режасининг бажарилишини аниқлаш;
2. Таннархни режалаштирилганига нисбатан ўзгариш сабабларини аниқлаш ва уни пасайтириш имкониятларини топиш;
3. Таннархни пасайтириш имкониятларини аниқлашга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқариш;
4. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш билан боғлиқ бўлган ҳақиқий харажатларнинг режага нисбатан бўлган иқтисод (тежаш) ёки ортиқча харажатга таъсир этувчи омилларни аниқлаш;
5. Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида моддий ва меҳнат ресурсларидан тўғри ва оқилона фойдаланиш устидан назорат олиб бориш;
6. Маҳсулот ишлаб чиқаришда маҳсулот айрим турларининг ҳақиқий таннархини режа таннархи билан солиштириш ва фарқларни белгилаш, уларнинг сабаблари ва таннархини пасайтиришнинг имкониятларини аниқлаш, таннарх бўйича режанинг бажарилишини назорат қилиш.

Таҳлил қилиш маҳсулот таннархининг қатор йиллар бўйича ва таркибини текширишдан, асосий маҳсулот турларнинг таннархини пасайтириш режасининг бажарилишини ўрганишдан бошланади. Маҳсулот таннархини пасайиши ва ошишига таъсир этувчи омиллар ўрганилади. Бунинг учун маҳсулот тури бўйича таҳлил этилади.

Алоҳида маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулотлар таннархини аниқлаш, молиявий натижага дахлдор бўлган элементларни иқтисодий жараёнларнинг тури, ўрни, жойи ва жавобгарлик бўйича ҳисобга олиншини ва назорат қилиниши корхонанинг хўжалик-молия фаолиятини бошқаришда муҳим ҳисобланади. Алоҳида олинган маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархини аниқлашга ҳисоб-китобларининг муҳим объекти сифатида қаралади. Бунда маҳсулот таннархининг тўғри аниқланишига аҳамият берилади. Маҳсулотлар таннархини аниқлаш ва ҳисобга олиш, молиявий натижавийликни таркибли ўрганиш билан бирга, фойданинг шаклланиш қаторларини тўғри баҳолаш имконини беради.

Алоҳида олинган маҳсулотлар таннархининг таҳлили харажатларни иқтисодий элементлар бўйича эмас, балки харажат моддалари бўйича ўрганишни, уларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига баҳо беришни ҳамда ўзгариш сабабларини ўрганишни тавсифлайди. Алоҳида олинган маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш ва таҳлил этиш ишлаб чиқаришни бошқаришда сарфлар ва даромадларнинг юзага чиқиш ўринларига тўғри баҳо бериш имконини беради.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархига ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни харажат моддаларининг ҳар бир тури бўйича алоҳида таркиблаш мумкин. Материал харажатлар ёки хом ашё харажатлар ўзгаришига моддий сарфлар меъёрининг ўзгариши, уларнинг сотиб олиш баҳоларининг ўзгариши таъсир қилса, меҳнат ҳақи харажатларининг ўзгаришида ишчилар сони таъсир қилади. Амортизация харажатлари бўйича ҳам худди шу шаклда таркиблашни айтиб ўтиш мумкин, яъни,

амортизацияланган қийматнинг ўзгариши, амортизация меъёрлари, шунингдек амортизация ажратмалари ажратиладиган асосий воситалар тури, салмоғига боғлиқ ва ҳ.к. Омиллар таъсирини аниқлашда ҳар бир таъсир бирлиги алоҳида ва бошқа омиллар таъсирисиз ўрганилади. Алоҳида маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш ва таҳлил этиш, айрим маҳсулотларнинг фойдали ва рентабиллик даражасини таҳлил этишда жуда қўл келади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва технологик жараёнларнинг хусусиятига боғлиқ. Саноат корхоналаридаги калкуляция моддалари таркибининг деярлик бир хилда бўлиши таннархни умумий ҳажмда ва услубда ўрганиш имконини беради. Бундай таҳлил бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот бирлигига белгиланадиган нархни аниқлашда фойда ва рентабилликни оширишда муҳим ўрин тутди.

Харажатлар ичида кўп улушни материал харажатлари ташкил этади, шунинг учун материал харажатлари сарфини таҳлил қилишга алоҳида тўхталиб ўтилиши зарур. Материал харажатларининг ўзгариши, асосан, энг муҳим иккита омилга боғлиқ. Биринчиси, сарфланадиган материал харажатлари меъёрининг ўзгаришига, иккинчиси, материал харажатлари баҳосининг ўзгаришига боғлиқ бўлади.

Ишлаб чиқариш корхоналарида таннархи таҳлил қилишда умумлаштирувчи кўрсаткичлардан бири, бир сўмлик товар маҳсулоти учун сарфланган харажат ҳисобланади. Таҳлил жараёнида бир сўмлик товар маҳсулот учун сарфланган харажатларнинг ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг ўзгаришига ишлаб чиқарилган маҳсулот таркибининг ўзгариши, материаллар баҳосининг ўзгариши, айрим маҳсулотлар таннархининг ўзгариши ва бошқа омиллар таъсир кўрсатади.

Маҳсулот таннархини пасайтиришнинг имкониятларини аниқроқ билиш учун калкуляция моддаларида берилган харажатларни ҳар тарафлама ўрганиш зарур. Биринчи навбатда, қайси моддалари бўйича кўпроқ

сарфларга йўл қўйилган моддалар таҳлилга жалб қилинади, сабаблари ўрганилади ва пасайтириш йўллари белгилаб берилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1999 йил 5 февралда қабул қилинган 54-сонли “Маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат)лар ишлаб чиқариш таннархи, маҳсулот (иш бажариш, хизмат кўрсатиш) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисида”ги Низомга асосан маҳсулот (иш, хизмат)нинг ишлаб чиқариш таннархи маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш жараёнида фойдаланиладиган табиий ресурслар, хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, асосий фондлар, меҳнат ресурслари ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар қийматини ўз ичига олган баҳо сифатида аниқланади. Ишлаб чиқариш таннаrxини ташкил қиладиган харажатлар қуйидаги мақсадлар учун аниқланади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишдан ҳосил бўлган барча харажатлар тўғрисидаги маълумотларнинг бухгалтерия ҳисоби счётларида тўлиқ ва аниқ йиғилиб бориши корхона фаолиятининг рентабеллик ҳамда бозордаги рақобат қобилияти даражасини аниқлаш;
2. Солиқ солишни тўғри белгилаш.

Республикамизда мавжуд ишлаб чиқариш корхоналарининг маҳсулот таннаrxини чуқур ва мунтазам тарзда таҳлил қилиш миллий иқтисодиётнинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Чунки, маҳсулот таннаrxи корхона рентабеллик даражаси билан боғлиқдир. Таннаrx қанча паст бўлса, рентабеллик даражаси шунча юқори бўлади. Демак, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннаrxини пасайтириш тадбирларни амалга ошириш корхона молиявий натижасини ижобий бўлишга, халқ турмуш даражасининг юксалишига олиб келади. Бунга эса, асосан, меҳнат самарадорлигини ошириш ва ишлаб чиқариш харажатларини камайитириш йўли билан эришиш мумкин. Бундан ташқари, бозорда товар турларини кўпайтириб, корхоналарнинг хўжалик мустақиллигини таъминлаш керак. Бунинг учун, ишлаб чиқаришга, яъни замонавий техника-технологияни жалб қилиш,

малакали мутахасисларни етиштириш мавжуд меҳнат воситалардан самарали фойдаланиш даркор.

Ишлаб чиқариш корхоналари харажатлари тақрибда меҳнатга ҳақ тўлаш ва унга тенглаштириладиган тўловлар салмоқли ҳиссани тақшил этади. Меҳнат ҳақига тенглаштириладиган тўловлар таркибига ходимларнинг ишга қатнаши ва овқатланиши билан боғлиқ бўлган харажатлар, кийим-кечаклар, коммунал хизмат ва уй-жой учун тўловлар, уларни ўқитиш билан боғлиқ ва бошқа шу каби тўловлар киритилади.

Корхонада меҳнат ҳақи харажатларини таҳлил этишда меҳнат ҳақи фондининг режа ва ўтган йилларга нисбатан ўзгариши ва ўзгариш сабабларига, бир ходимга тўғри келадиган ўртача меҳнат шаки фонди ҳамда унинг ўзгаришига баҳо берилади. Меҳнат ҳақи фондининг шаклланиши ва унинг берилиши давлат ташкилотлари томонидан тартибга солиб турилади ва назорат қилинади.

Меҳнат ҳақи фондининг ҳисобланиши ва берилиши юзасидан Ўзбекистон Республикаси Марказий банк томонидан ҳар йили қайта тузиладиган услубий йўриқнома бу борадаги меъёрий ҳужжат сифатида олинади.

“Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш ҳақида”ги Низомга мувофиқ ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишнинг умумийлиги таъминланган. Бунинг якунида маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини режалаштириш, таҳлил этиш ва назорат қилишга имконият туғилади.

Мазкур Низом бухгалтерия ҳисоби мақсадларида ва солиққа тортиш мақсадларида харажатларни ҳисоблаш тартибларидаги фарқланишларини ҳисобга олиб ишлаб чиқилган. Корхона харажатлари таҳлилининг асосий мақсади хўжалик юритувчи субъектларнинг бозор иқтисодиёти шароитларида рақобатбардошлигини аниқлашдир.

Бугунги кунда хўжалик юритувчи субъектларнинг маҳсулотлари таннархини таҳлил қилишда корхона харажатлари таҳлилининг асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- Йиллик ва чораклик молиявий ҳисобот маълумотлари;
- Хўжалик субъектларининг бизнес режа маълумотлари;
- 5-С “Корхона сарф-харажатлари тўғрисида”ги ҳисоботи маълумотлари;
- 1-Т “Меҳнат ҳисоботи” маълумотлари;
- Бухгалтерия ҳисобининг ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиб борувчи счёт маълумотлари ва бошқа турдаги қўшимча маълумотлар.

Таҳлил давомида 1 сўмлик маҳсулот учун қилинган харажатларни режага, ўтган йилдагига нисбатан ўзгариш сабабалари ва унга қуйидаги омилларни таъсирини аниқлаш лозим:

1. Маҳсулот структураси ва ассортименти ўзгариши,
2. Ҳом ашё, ёқилғи, энергия баҳосининг ўзгариши,
3. Маҳсулот баҳосининг ўзгариши.

Кўрсаткичларни таққослаш орқали жонли меҳнат билан бошқа харажат турларининг нисбати, ишлаб чиқариш захираларини нормалаштириш ва таҳлил этиш, оборот маблағларининг тезлигини аниқлаш ва миллий даромадни ҳисоблаш имконияти туғилади.

Харажатларни элементлари бўйича таҳлил натижаларига мувофик материал сиғими, меҳнат сиғими ва фонд сиғими даражалари бўйича таннархни пасайтириш имкониятларини аниқлаш мумкин.

Таҳлил этишда жами харажатдаги ҳар бир харажат элементнинг тутган салмоғи аниқланиб, ўтган йилдагиси ҳамда сметадаги кўрсаткичлар билан таққосланади ва бу кўрсаткичларнинг ўзгариш сабаблари аниқланади.

Меҳнат унумдорлиги билан ўртача иш ҳақи узвий боғлиқликка эга. Меҳнат унумдорлигини ўсиши иш ҳақини ҳам ортишига олиб келади. Корхонада ишни тўғри ташкил этиш, моддий рағбатлантириш системасини

тўғри ташкил этиш туфайли меҳнат унумдорлиги ортади. Таҳлил этишда меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси ўртача иш ҳақининг ўсиш даражаси билан таққосланади. Меҳнат унумдорлигининг иш ҳақига нисбатан юқори даражада ўсиши маҳсулот таннархидаги иш ҳақи улушининг пасайишига олиб келади. Таҳлил этишда меҳнат унумдорлигининг ўсишининг ҳар бир фоизига тўғри келадиган ўртача иш ҳақининг ўсиш даражаси режада белгиланган кўрсаткичлар билан таққосланиб, унинг ўзгариш сабабалари аниқланади.

Меҳнат унумдорлигининг иш ҳақининг ўсишидан юқори бўлиши ва буни таъминланиши иқтисодий қонуният ҳам ҳисобланади. Негаки, иш ҳақини маҳсулот ҳажмини оширмасдан ошириб бўлмайди. Шу сабабли корхоналар иш ҳақи фондини ва унинг базасини тартибга солишда маҳсулот ҳажмининг солиштирма баҳолардаги ўсишига муҳим аҳамият берилади.

Ишлаб чиқариш харажатларининг таркибида асосий улушни бевосита материал харажатлар ташкил этади. Уларнинг салмоғи айрим саноат корхоналарида салкам 60 – 80% ни ташкил этади. Шу жиҳатдан материал харажатларининг ўзгариши ва ўзгариш сабабларини ўрганишдаги муҳим вазифа, уларни (маҳсулот ҳажмининг камайишига йўл қўймаган ҳолда) иқтисод қилиш ва улардан самарали фойдаланишдир. Шу боис таннархни пасайтириш резервларини аниқлаш мақсадида материал харажатини режага нисбатан ўзгариш сабаблари аниқланмоғи лозим. Таҳлил учун керакли маълумотлар маҳсулот калькуляцияси номли ҳисобот шаклидан олинади. Бу ҳисобот шаклида маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган материаллар турлари, уларни миқдори, материал баҳоси келтирилган. Маҳсулот бирлиги учун сарфланган материаллар харажатини аниқлаш учун маҳсулот бирлигига сарфланган материаллар миқдорини материал баҳосига кўпайтириш лозим. Таҳлил этишда ҳақиқий материаллар харажати режа билан таққосланиб, улар ўртасидаги фарқига қуйидаги омиллар таъсири ҳисобланади:

1. Материаллар миқдорини ўзгариши (сарф меъёри).

2. Материаллар баҳосини ўзгариши (баҳони ўзгариши).

Бу омилларни материаллар харажатига бўлган таъсирини занжирли боғланиш усули орқали аниқлаш мумкин. Бунинг учун материаллар харажати 3 хил кўринишга эга бўлиши лозим.

1. Режадаги материаллар харажати (режадаги сарф меъёри режадаги баҳода).

2. Ҳақиқий материаллар харажати (ҳақиқий сарф меъёри ҳақиқий баҳода).

3. Шартли материал харажат (ҳақиқий сарф меъёри режадаги материал баҳоси бўйича).

Ҳар 3 кўрсаткични бир-бири билан таққослаш орқали материаллар харажатига сарф меъёрини ҳамда материал баҳосининг ўзгаришини таъсири ҳисоблаб топилади. Материалларнинг ўриндош қийматлари билан алмаштирилиши ва ҳоказо омиллар таъсири ҳам, албатта, ушбу икки омил таъсирида ҳисоб-китоб қилинади. Омиллар таъсирини аниқлашда иқтисодий таҳлилнинг боғланиш ва алоқадорлик учун мос бўлган усуллари қўлланилади.

Материал харажатлар маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсир қилувчи ўзгарувчан харажатлар ҳисобланади. Шу сабабли уларнинг ўзгаришини ўрганишда, албатта, ўзаро алоқадорлик даражасига ҳам аҳамият бериш талаб этилади. Бунда ҳар бир сўмлик маҳсулот ҳажмига тўғри келадиган ёки ишлаб чиқариш харажатларининг материал сиғими кўрсаткичларига муҳим эътибор берилиши лозим.

Материал харажатлар ўзгаришига таъсир этувчи омилларнинг бир неча жиҳатини келтириш мумкин. Лекин ҳисоб-китоб қилинадиган икки омилни фарқлаш лозим. Булар, материал харажатлар сарф меъёри ҳамда материал харажатлар баҳосининг ўзгаришидир. Барча омиллар таъсирини шу икки омил воситасида ҳисоблаш мумкин. Бу ерда меъёр ўзгаришини миқдорий бирлик, баҳо таъсирини эса сифат бирлиги деб қаралиши ҳам мумкин.

Сарф меъёрининг ўзгаришига асосан қуйидагилар таъсир кўрсатиши мумкин:

1. Дастгоҳлар техник жиҳатдан носозлиги;
2. Хом ашё сифати;
3. Ишчининг малакаси.

Материал баҳоси ўзгаришига қуйидаги сабаблар таъсир кўрсатган бўлиши мумкин:

1. Хом ашё етказувчи базаларнинг узоқ ёки яқин жойлашганлиги;
2. Транспорт тарифларининг ўзгариши;
3. Материал нархининг ўзгартирилиши.

II-бoб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАСИ ХАРАЖАТЛАРИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ

2.1. Ишлаб чиқариш корхонасининг ташкилий-иқтисодий тавсифи

Вино-ароқ маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган Ховренко номидаги Самарқанд вино комбинати очик акциядорлик жамияти Ўзбекистон Республикасида озиқ-овқат саноати соҳасида ўзига хос ривожланиш тарихига эга ташкилот ҳисобланади.

Ўрта Осиёнинг Россия таркибида бўлган даврда (XIX асрда) вино ишлаб чиқариш саноатига алоҳида эътибор қаратилган. 1868 йилда Дмитрий Филатов номли савдогар Самарқандда вино ишлаб чиқариш бўйича кичик корхонага асос солди. Дастлаб бу кичикроқ завод эди, лекин 4 йилдан кейин Париж ва Антверпендаги жаҳон конкурсларида “Филатовнинг Самарқанд узуми виноси” олтин ва кумуш медаллар билан тақдирланди.

Октябр Революциясидан кейин бу завод модернизация қилинди, Франциядан янги ускуналар ва жиҳозлар олиб келиб, ўрнатилди. 1927 йилда рус химик олими, профессор Михаил Александрович Ховренко Самарқандга келди ва заводда катта ўзгартиришлар қилди. Сифатли вино тайёрлашда аъло натижалар берадиган фурминт, турига каби узумнинг навларини ҳудудга мослаштирди, Гуля Кандоз, Ширин, Кабарне ликёр, Алеатико, Ўзбекистон ва Фарход каби вино маҳсулотларининг ишлаб чиқарилишини йўлга қўйди ва улар Халқаро дегустацияларда олтин ва кумуш медаллар совриндорлари бўлишган. Завод ўзининг юз йиллик юбилейига 20 турдаги винолар, 5 маргадаги коньяклар, 11 номланишдаги ликёр-ароқларни чиқарди.

Ҳозирги кунда завод модернизациялаштирилиб, қўл меҳнати минималлаштирилган, барча қўл ишлари автоматлаштирилган ва ярим автоматлаштирилган.

Вино ва ликёр-ароқ маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган Ховренко номидаги Самарқанд вино комбинати очик акционерлик жамияти

Ўзбекистон Республикасининг «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги, «Хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида»ги, «Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисида»ги, «Ўзбекистон мулкчилик тўғрисида»ги ҳамда бошқа қонун ҳужжатлари асосида таъсис этилган. Корхонанинг асосий бошқарув органи акционерлар йиғилиши бўлиб, унинг йиғилиши бир йилда камида бир марта чақирилади.

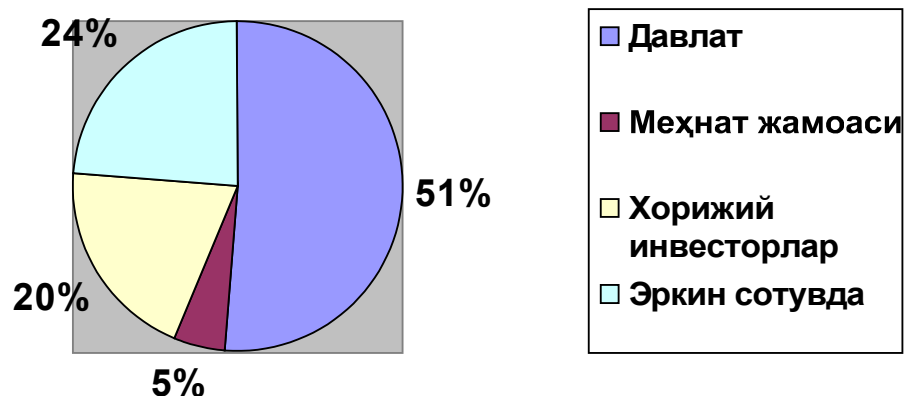
2012 йил 1 январ ҳолатига корхона мол-мулкнинг қиймати 6,6 млрд. сўмни ташкил этади.

Асосий таъсисчилар («Ўзвинсаноат-холдинг» холдинг компанияси – 51%, меҳнат жамоаси – 5%, «Capital menegement» МЧЖ – 20% ва эркин сотувда – 24%) 2.1.1-жадвалда келтирилган.

2.1.1-жадвал

**Самарқанд вино комбинати ОАЖ бўйича акционерлик
капиталининг таркиби**

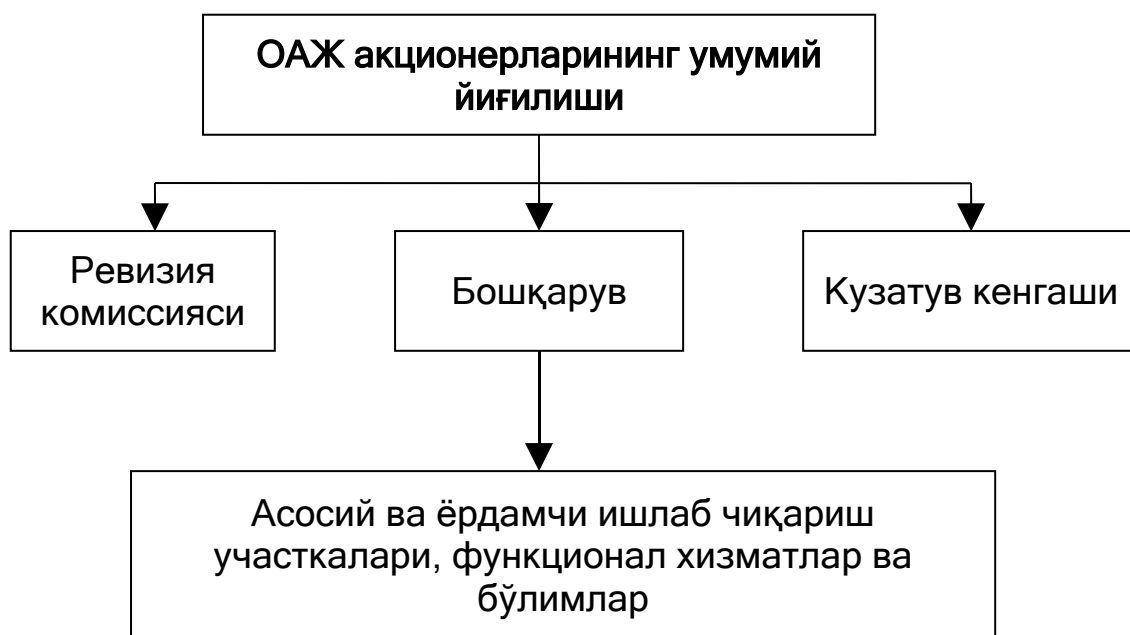
Мулкдорлар	Улуши, % ҳисобида			
	01.01.09 й. ҳолатига	01.01.10 й. ҳолатига	01.01.11 й. ҳолатига	01.01.12 й. ҳолатига
Давлат	71	51	51	51
Меҳнат жамоаси	5	5	5	5
ХИФлар	-	-	-	-
Хорижий инвесторлар	15	20	20	20
Эркин сотув	9	24	24	24
Бошқалар				
Жами:	100	100	100	100
Устав фонди, минг сўм	573768	573768	573768	573768

2.1.1-расм. Самвинкомбинат ОАЖ устав капиталининг таркиби

Жамиятнинг устав фонди 573768 минг сўмни ташкил қилиб, акцияларининг номинал қиймати 3742 сўмни ташкил этади. Акциялар сони 153332 дона. Давлатнинг корхона устав капиталдаги улуши - 51 %. Корхонанинг юридик манзили Ўзбекистон, Самарқанд шаҳри, М.Қошғарий кўчаси, 58-уй.

Акционерлик жамиятнинг олий бошқарув органи – акционерларнинг умумий йиғилиши ҳисобланади, жорий бошқарув кузатув кенгаши ва бошқарув томонидан амалга оширилади (2.1.2-расм).

2.1.2-расм. Ховренко номидаги Самарқанд вино комбинати ОАЖнинг маъмурий бошқарув тузилмаси

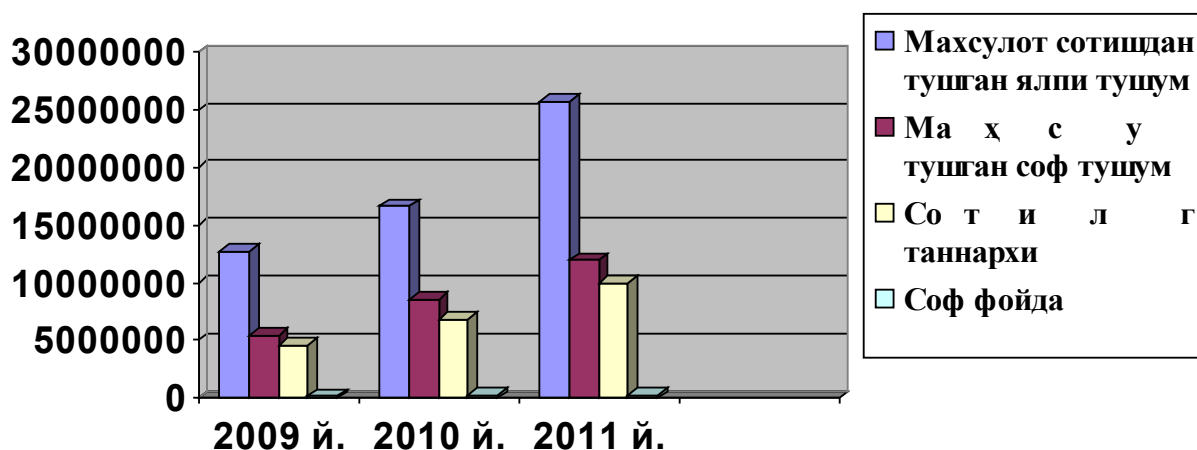
Ховренко номидаги Самарқанд вино комбинати ОАЖнинг асосий майдони 12,9 гектар бўлиб, шундан ишлаб чиқариш майдонлари 9,5 гектарни ташкил этади.

Корхона 2009 – 2011 йиллар давомида юкори даромад билан фаолият кўрсатган (2.1.2-жадвал).

2.1.2-жадвал

**Самарқанд вино комбинати ОАЖнинг 2009 - 2011 йиллардаги
фаолиятнинг асосий кўрсаткичлари**

№ т/р	Маҳсулот номи	2009 йил, минг сўм	2010 йил, минг сўм	2011 йил, минг сўм
1.	Маҳсулот сотишдан тушган ялпи тушум	12762904	16630186	25774161
2.	Маҳсулот сотишдан тушган соф тушум	5492139	8542661	11972669
3.	Сотилган маҳсулот таннари	4556082	6799232	9908228
4.	Соф фойда	152599	198006	285589

**2.1.3-расм. Самвинкомбинат ОАЖнинг асосий
кўрсаткичи**

Корхонада маҳсулот сотишдан тушган ялпи тушум 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 3867282,0 минг сўмга ёки 130,3%га, 2011 йилда эса 2010 йилга нисбатан 9143975,0 минг сўмга ёки 155%га ошган, маҳсулот сотишдан

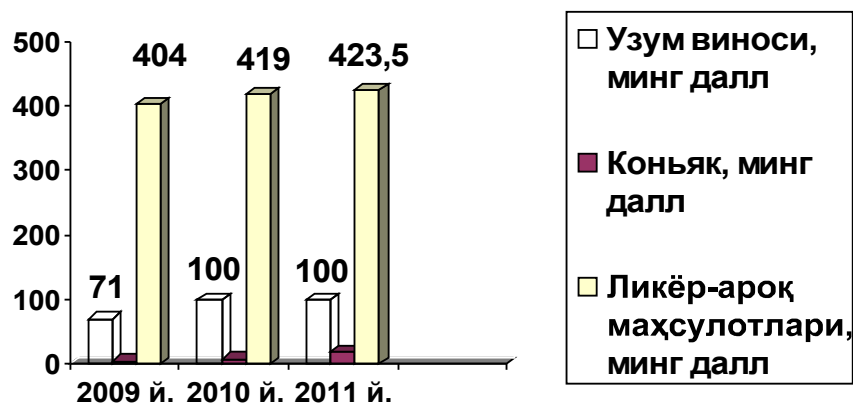
тушган соф тушум 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 3050522,0 минг сўмга ёки 155,5%га, 2011 йилда эса 2010 йилга нисбатан 3430008,0 минг сўмга ёки 140,1%га ошган, сотилган маҳсулот таннархи ҳам ўсган, яъни 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 2243150,0 минг сўмга ёки 149,2%га, 2011 йилда эса 2010 йилга нисбатан 3108996,0 минг сўмга ёки 145,7%га ошган, соф фойда 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 45407,0 минг сўмга ёки 129,7%га, 2011 йилда эса 2010 йилга нисбатан 87583,0 минг сўмга ёки 144,2%га ошган. Барча асосий кўрсаткичлар ўсиш тенденциясига эга.

Корхонада 2009 – 2011 йиллар давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот турлари ва уларнинг ҳажми ҳамда қийматининг тақлили 2.1.3-жадвалда келтирилган.

2.1.3-жадвал

Самвинкомбинат ОАЖнинг ишлаб чиқарган маҳсулотлари турлари ва ҳажми тўғрисида маълумот

Т/р	Маҳсулот тури	Ўлчов бирлиги	Йиллар бўйича		
			2009 й.	2010 й.	2011 й.
1	Узум виноси	Минг дал	71	100	100
2	Коньяк	Минг дал	6	9	20
3	Ликёр-ароқ маҳсулотлари	Минг дал	404	419	423,5

2.1.4-расм. Самвинкомбинат ОАЖнинг маҳсулот ишлаб чиқариш динамикаси

Юқоридаги ҳолат Самвинкомбинат ОАЖнинг ташқи муҳитда фаол ҳаракат қилишига имкон беради. Корхонанинг 2011 йилда 132,5 минг АҚШ доллари миқдорида маҳсулотини экспорт қилди, бу эса маълум миқдордаги валюта тушумини таъминлайди.

Корхона маҳсулотлари асосан ички бозорда сотилади, қисман Россияга экспорт қилинади. Асосий таъминотчилар бўлиб Тайлоқ, Жомбой, Булунгур ва Самарқанд туманида жойлашган фермер ва ширкат хўжаликлари ҳисобланади.

Самвинкомбинат ОАЖ саноат соҳасида фаолият кўрсатаётган корхона бўлганлиги учун инвесторлар унинг молиявий-хўжалик фаолиятини ўрганиши, у ҳақда тегишли тасаввурга эга бўлишлари лозим. Шу нуқтаи назардан Самвинкомбинат ОАЖнинг иқтисодий-хўжалик фаолиятини таҳлил қилиб чиқиш мақсадга мувофиқдир (2.1.4-жадвал).

2.1.4-жадвал

**Самвинкомбинат ОАЖнинг 2009-2011 йилларда асосий фаолият
яқунлари ҳақида маълумот**

№	Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Йиллар			Ўзгариши (2011 й. 2009 й.га нисбатан) (+,-)
			2009	2010	2011	
1	Товар маҳсулот (таққослама нархда)	минг сўм	8313657	9131671	11090038	+2776381
2	Маҳсулот сотишдан тушган соф тушум	минг сўм	5492139	8542661	11972669	+6480530

3	Сотилган маҳсулот таннархи	минг сўм	4556082	6799232	9908228	+5352146
4	Экспорт	АҚШ долл.	-	-	132,5	+132,5
5	Ўртача ходимлар сони	киши	220	236	224	+4
6	Иш ҳақи фонди	минг сўм	539 268	693 746	762 778	+223 510
6	Ўртача иш ҳақи	сўм	244233	244966	283771	+39538
7	Меҳнат унумдорлиги	минг сўм	38848	40585	50789	+11941
7	Йил якуни бўйича соф фойда (зарар)	минг сўм	152599	198006	285589	+132990
8	Рентабеллик даражаси	%	2,78	2,32	2,38	-0,4

2.1.4-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Самвинкомбинат ОАЖда 2011 йилда 2009 йилга нисбатан ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш кўрсаткичлари ошган, яъни маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 2009 йилга нисбатан 2011 йилда 33,4% га ўсган. Ўртача йиллик ходимлар сони 2009 йилда 220 кишини, 2010 йилда 236 кишини ва 2011 йилда 224 кишини ташкил этган, яъни 2009 йилга нисбатан 2011 йилда 4 кишига камайган. Ўртача иш ҳақи 16,2%га ошган. Рентабеллик даражаси 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 0,4 пунктга тушган.

Самвинкомбинат ОАЖнинг 2012 йил 1 январ ҳолатига корхона баланси 2.1.5-жадвалда келтирилган.

2.1.5- жадвал

**Самвинкомбинат ОАЖнинг 2012 йил 1январ ҳолатига
бухгалтерия баланси**

Активлар	Қиймати, минг сўм	Пассивлар	Қиймати, минг сўм
I.Узоқ муддатли активлар	1 087 194	I.Ўз маблағлари манбалари	2 011 029
Асосий воситалар	912 824	Устав капитали	573 768
II.Жорий активлар	5 519 648	Қўшимча капитал	10 415
Товар-моддий захиралар	3 163 295	Резерв капитали	507 509
Дебиторлар	2 354 126	Тақсимланмаган	285 852

		фойда	
Келгуси давр харажатлари	-	П.Мажбуриятлар	4 595 813
Кечиктирилган харажатлар	-	Узоқ муддатли кредитор қарзи	280 165
Пул маблағлари	2 227	Жорий мажбуриятлар	4 315 648
Жами	6 606 842	Жами	6 606 842

Корхона активларининг 16,4%ини узоқ муддатли активлар, шу жумладан 13,8%ини асосий воситалар, 83,6%ини жорий активлар, шу жумладан 35,6%ини товар-моддий захиралар ташкил этади. Корхона пасивларининг 30,4%ини узоқ муддатли активлар, шу жумладан 8,7%ини устав капитали, 69,6%ини мажбуриятлар, шу жумладан 65,3%ини жорий мажбуриятлар ташкил этади.

Бундан ташқари, Самвинкомбинат ОАЖ ўз ишлаб чиқариш технологиялари ва биносига эга эканлиги ҳам муҳимдир. Ўзбекистонда ишлаб чиқаришни барқарорлаштириш ва ўстиришга эришиш ҳамда такрор ишлаб чиқариш жараёнлари учун қулай шарт- шароит ва меъёрий ҳуқуқий асослар яратилди. Агар барча тармоқларда маънавий ва жисмоний эскириш даражаси юқори эканлигини, айниқса, таркибий қайта ташкил этишларни ҳисобга олсак, ҳамма ҳаракатлар зарур сармоя маблағлари манбаларига бориб тақалади. Маълумки, бу ички ва ташқи манбалар ҳисобига бўлиши мумкин. Ўзбекистон иқтисодиёти ўзини-ўзи ривожлантириш учун бой ресурсларга эга эканлиги билан, ҳали жамғаришнинг барча ички манбалари ҳаракатга келтирилгани йўқ ва давлат бюджетида ҳам тақчиллик мавжуд. Шу боис барча инвестицион эҳтиёжлар қондирилмаяпти. Кўпчилик тижорат фирмалари ҳам ўзини оқламапти, чунки улар ўз маблағларини ишлаб чиқаришдан кўра кўпроқ қисқа муддатли ва юқори фойда келтирувчи воситачилик операцияларига сарфлашни афзал кўрмоқда. Шу муносабат билан, Ўзбекистон иқтисодиётида корхоналарни молиялаштиришнинг ташқи манбалари долзарб аҳамият касб этмоқда.

2.2. Ишлаб чиқариш харажатларини оптималлаштириш

Самвинкомбинат ОАЖ асосан ишлаб чиқарган маҳсулотларини шартнома асосида улгуржи нархларда сотади. Улгуржи нархларни шакллантиришда маҳсулот таннархи, акциз солиғи, қўшимча қиймат солиғи, сотиш билан боғлиқ харажатлар ва олинishi кутилаётган фойда миқдори ҳисобга олинади. Маҳсулот сотилишини ўрганаётганда, олинган даромадлар сотилган товарлар учун амалдаги пул тушумлари маълумотлари билан солиштириладилар. Агар фарқи катта бўлса, бу дебиторлик қарздорлигидалигини аниқлайдилар. Сотилган маҳсулотдан келган тушум, унинг ўзгариши корхонанинг амалий фаоллигини тавсифлайди. Сотиш ҳажми ишлаб чиқаришга мўлжалланган бу корхона ишининг барча миқдор ва сифат кўрсаткичлари: фойда суммаси, рентабеллик даражаси, асосий ҳамда айланма маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги молиявий ҳолатига катта таъсир кўрсатади.

2.2.1-жадвал

Самвинкомбинат ОАЖда 2009 – 2011 йилларда амалга оширилган харажатларнинг таҳлили

(минг сўмда)

№	Кўрсаткичлар	2009 й.	2010 й.	2011 й.	2010 йилда 2009 йилга нисбатан		2011 йилда 2010 йилга нисбатан		2011 йилда 2009 йилга нисбатан	
					Фарқи (+;-)	%	Фарқи (+;-)	%	Фарқи (+;-)	%
					Жами харажатлар	5526180	8840333	11867328	3314153	60,0
	Шу жумладан Сотилган маҳсулот таннархи	4556082	6799232	9908228	2243150	149,2	3108996	145,7	5352146	217,5

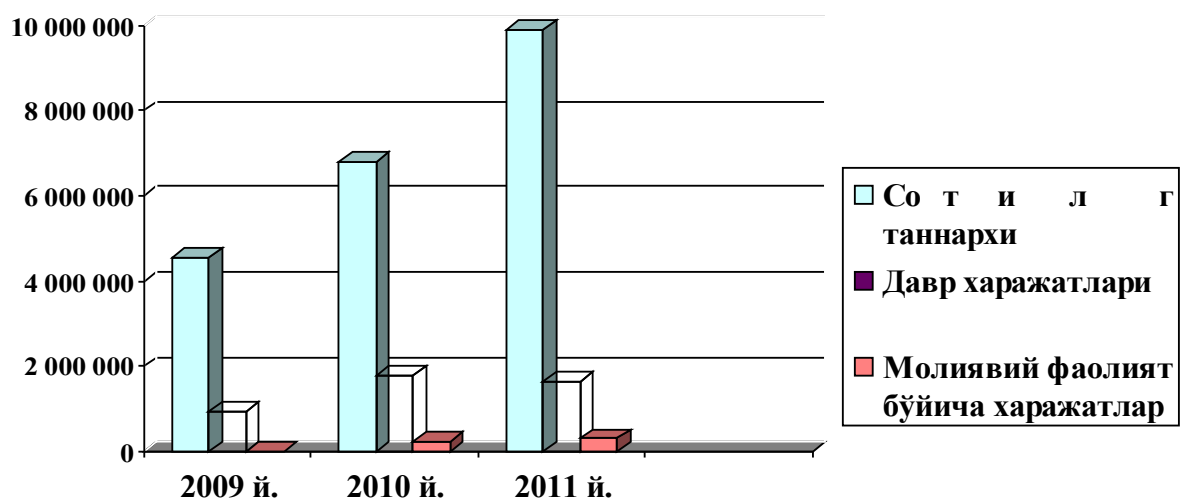
2.2.1-жадвалда Самвинкомбинат ОАЖда 2009 – 2011 йилларда амалга оширилган корхона харажатлари динамикаси таҳлили келтирилган. Ушбу жадвал маълумотлари бўйича сотилган маҳсулот таннархи 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 2243150 минг сўмга ёки 49,2%га, 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 3108996 минг сўмга ёки 45,7%га, 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 5352146 минг сўмга ёки 117,5%га ошган. Давр харажатлари эса 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 834215 минг сўмга ёки 87,3%га ошган, 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 146358 минг сўмга ёки 8,2%га камайган ва 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 687957 минг сўмга ёки 72,0%га ошган. Молиявий фаолият бўйича харажатлар 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 236688 минг сўмга ёки 1632,2%га, 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 64357 минг сўмга ёки 25,6%га, 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 301045 минг сўмга ёки 2076,0%га ошган. Бунинг асосий сабаби корхонани ривожлантириш учун катта миқдордаги кредит олиниши билан боғлиқ. Натижада 2011 йилда кредит суммаларинг дастлабки фоизлари тўлови амалга оширилган. Умумий корхона харажатлари ҳам ўсиш тенденциясига эга, яъни бу харажатлар 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 3314153 минг сўмга ёки 60,0%га, 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 3026995 минг сўмга ёки 34,2%га, 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 6341148 минг сўмга ёки 114,7%га ошган.

Демак, корхона харажатлари 2009 – 2011 йиллар давомида ўсган ва бунда сотилган маҳсулот таннархини ошиши катта таъсир кўрсатган. Ўрганилаётган даврда сотилган маҳсулот таннархи 2,2 баробарга, давр харажатлари эса 1,7 баробарга ва молиявий фолият билан боғлиқ харажатлар 21,8 баробарга ўсган.

Корхона харажатларининг таркибий ўзгариши 2.2.2-жадвалда берилган.

Самвинкомбинат ОАЖда 2009 – 2011 йилларда амалга оширилган харажатлар таркибининг таҳлили
(минг сўмда)

№	Кўрсаткичлар	2009 й.		2010 й.		2011 й.	
		Миқдори	Салмоғи, %	Миқдори	Салмоғи, %	Миқдори	Салмоғи, %
1	Сотилган маҳсулот таннари	4 556 082	82,4	6 799 232	76,9	9 908 228	83,5
2	Давр харажатлари	955 597	17,3	1 789 912	20,2	1 643 554	13,8
3	Молиявий фаолият бўйича харажатлар	14 501	0,3	251 189	2,9	315 546	2,7
4	Фавқулотда зарар	-	-	-	-	-	-
	Жами корхона харажатлари	5 526 180	100,0	8 840 333	100,0	11 867 328	100,0

**2.2.1-расм. Самвинкомбинат ОАЖда
2009 – 2011 йиллардаги харажатлари динамикаси**

Самвинкомбинат ОАЖда 2009 – 2011 йилларда амалга оширилган харажатларнинг таркиби 2.2.2-жадвалда ўз аксини топган. Бу маълумотлардан кўриниб турибдики, 2009 – 2011 йилларда сотилган маҳсулот таннархи корхона харажатларининг катта улушини ташкил қилган. Харажатлар таркибида, кейинги икки йилда, молиявий фаолият билан боғлиқ харажатлар ҳиссаси кескин ошган: 2009 йилга нисбатан 2010 йилда 9,7 баробарга, 2011 йилда эса 9 баробарга.

Самвинкомбинат ОАЖ маҳсулот сотишдан ялпи тушумдан, биринчи навбатда, давлат бюджети олдидаги мажбуриятини амалга оширади, яъни қўшилган қиймат ва акциз солиғи бўйича тўловларни тўлайди. Ялпи тушумдан қўшилган қиймат ва акциз солиғи ҳамда бож пошлинаси чегириб ташланса, соф тушум қолади.

Ишлаб чиқариш корхоналари учун ишлаб чиқарилган маҳсулотга кетган харажатларнинг аҳамияти жуда катта, чунки ушбу корхоналарнинг барча харажатларининг асосий улушини шу харажатлар ташкил қилади.

Маҳсулот таннархи корхона молия-хўжалик фаолиятининг ҳамма томонларини акс эттирувчи кўрсаткичдир. Шу туфайли ишлаб чиқариш харажатларини тўғри ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш ҳамда таҳлил қилиш бошқарувчиларнинг муҳим вазифаларидан биридир.

Бугунги кунда корхона фаолиятининг муҳим кўрсаткичларидан ва унга баҳо берадиган мезон кўрсаткичларидан бири фойда ва рентабелликдир. Фойдага таъсир этувчи омил бу таннархдир.

Маҳсулот таннархи – шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун кетган барча бевосита ва билвосита харажатларнинг қиймат ифодасидир.

Бугунги кунда амалда бўлган Низомга мувофиқ маҳсулот (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш харажатлари таркибига кирадиган моддалар сирасига ўзгартиришлар киритилган.

“Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш ҳақида”ги Низомга мувофиқ ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишнинг умумийлиги таъминланган. Бунинг натижасида маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини режалаштириш, таҳлил этиш ва назорат қилишга имконият туғилади.

Мазкур Низом бухгалтерия ҳисоби мақсадларида ва солиққа тортиш мақсадларида харажатларни ҳисоблаш тартибларидаги фарқланишларини ҳисобга олиб ишлаб чиқилган.

Самвинкомбинат ОАЖда сотилган маҳсулот таннархи 2009 йилдан 2011 йилга қадар ўсиб борган. Бу кўрсаткич 2009 йилда 4556,1 млн.сўм, 2010 йилда 6799,2 млн.сўм ва 2011 йилда 9908,2 млн.сўмни ташкил этган бўлса, 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 2243,1 млн.сўм ёки 49,9%, 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 3109,0 млн.сўм ёки 45,7% ўсиш суратига эга бўлган, яъни сотилган маҳсулот таннархи 2009 йилга нисбатан 2011 йилда 5352,1 млн.сўм ёки 117,5% ошган. Сотилган маҳсулот таннархининг ошишига сабаблар жуда

кўп: хом ашё ва асбоб-ускуналар нархининг ошиши, ходимлар маошининг ошиб бориши, транспорт харажатларининг ошиши, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши натижасида ресурслар сарфининг ошиши ва бошқалар.

Сотилган маҳсулот таннархининг корхона умумий харажатларидаги улуши 2009 – 2011 йиллар давомида пасайиб борган. 2009 йилда унинг улуши 39,0%, 2010 йилда 38,9% ва 2011 йилда 38,4%ни ташкил қилган.

Давр харажатлари деганда бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва сарфлар тушунилади: бошқарув харажатлари, маҳсулотни сотиш харажатлари ва умумхўжалик аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Самвинкомбинат ОАЖда давр харажатлари 2009 йилда 955,6 млн.сўм, 2010 йилда 1789,9 млн.сўм, 2011 йилда 1643,5 млн.сўмни ташкил қилган, давр харажатлари 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 834,3 млн.сўмга ёки 87,3%га ошган бўлса, 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 146,4 млн.сўмга ёки 8,2%га камайган, яъни 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 688,0 млн.сўмга ёки 72,0%га ошган.

Давр харажатларининг корхона умумий харажатларидаги улуши қуйидагича бўлган: 2009 йилда – 17,3%, 2010 йилда – 20,2%, 2011 йилда – 13,8%. Бундан кўриниб турибдики, давр харажатлари турли йилда турлича салмоқни ташкил қилган.

Самвинкомбинат ОАЖда молиявий фаолият бўйича харажатлар 2009 йилда 14,5 млн.сўм, 2010 йилда 251,2 млн.сўм, 2011 йилда 315,5 млн.сўмни ташкил қилган, бу харажатлари 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 236,7 млн.сўмга ёки 1,6 мартага, 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 64,4 млн.сўмга ёки 25,6%га ошган, яъни 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 301,0 млн.сўмга ёки 2,1 мартага ошган.

Молиявий фаолият бўйича харажатларнинг корхона умумий харажатларидаги улуши қуйидагича бўлган: 2009 йилда – 0,1%, 2010 йилда – 1,4%, 2011 йилда – 1,2%. Бундан кўриниб турибдики, давр харажатлари

турли йилда турлича салмоқни ташкил қилган, лекин 2011 йилда 2009 йилга нисбатан салмоғи 1,1 пунктга кўтарилиб, 1,2%ни ташкил қилган.

Демак, корхона харажатларининг энг катта улушини сотилган маҳсулот таннархи ташкил қилар экан. Маҳсулот таннархини пасайтириш орқали корхона тасарруфида қоладиган фойданинг ҳажмини ошириш мумкин ва бунинг учун корхона маҳсулот таннархига кирадиган харажатларни камайитиришнинг фаол чора-тадбирларини ишлаб чиқиши ва амалиётга жорий қилиши лозим.

2.3. Давр ва бошқа турдаги харажатларнинг таҳлили

Давр харажатлари корхонанинг асосий кўрсаткичларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомга асосан: “Давр харажатлари деганда, бевосита ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ва сарфлар тушунилади: бошқарув харажатлари, маҳсулотни сотиш харажатлари ва умумхўжалик аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар тушунилади”.

Давр харажатлари мутлоқ ва нисбий кўрсаткичларда ҳисобга олинади, таҳлил қилинади ва режалаштирилади. Давр харажатларининг мутлоқ кўрсаткичи сўмда, нисбий кўрсаткичлари эса фоиз ҳисобида кўрсатилади.

Самвинкомбинат ОАЖда давр харажатлари ҳисоби Вазирлар маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида НИЗОМга мувофиқ амалга оширилади.

Миллий иктисодиётдаги ишлаб чиқариш birlikлари (корхона) ўз фаолияти натижаларидан кўпроқ даромад олишга ҳаракат қилади. Ҳар

қандай корхона нафақат ўзининг товарини анча юқори баҳоларда сотишга, балки маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишга қилинадиган сарф-харажатларни камайтиришга ҳам интилади.

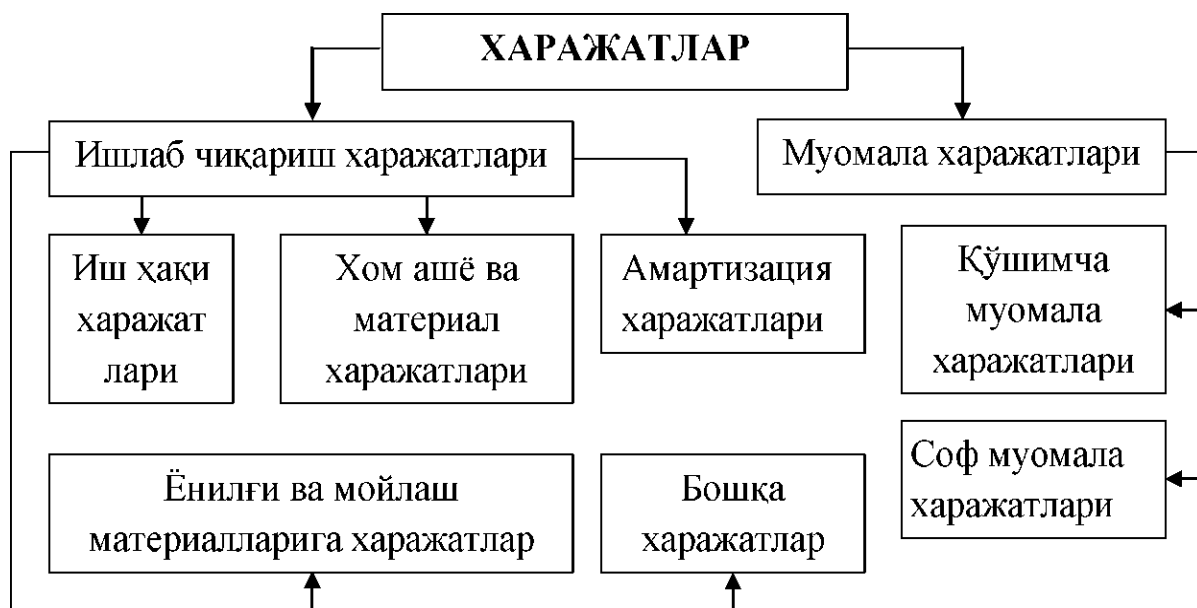
Товарларни сотиш баҳолари асосан корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган ташқи шароитлар билан белгиланса, ишлаб чиқариш сарф-харажатлари корхонанинг ишлаб чиқариш ва тайёр товарларни сотиш жараёнларини ташкил қилиш самарадорлиги даражасига боғлиқ. Лекин ҳар қандай товарни ишлаб чиқариш ва сотиш учун маълум сарф харажатлар талаб этилади.

Ишлаб чиқариш сарф-харажатлари деганда товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қилинадиган барча сарфлар тушунилади.

Ишлаб чиқариш сарф-харажатлари таркибига хом ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёнилғи ва энергия учун қилинган харажатлар, асосий капитал амортизацияси, иш ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратмалар, фоиз тўловлари ва бошқа харажатлар киради. Ишлаб чиқаришга қилинган барча сарф-харажатларнинг пулдаги ифодаси маҳсулот таннархини ташкил қилади.

Маълумки, ишлаб чиқариш харажатларини иккига бўлиб ўрганиш мумкин: бевосита ишлаб чиқариш харажатлари ва муомала харажатлари. Ишлаб чиқариш харажатлари деганда маҳсулотни бевосита ишлаб чиқариш учун қилинадиган барча сарфлар (иш ҳақи, хом ашё ва минерал сарфлари, амортизация ва ҳ.к) тушунилади. Товар бирлигининг қийматида ишлаб чиқариш харажатлари фақат унинг бир қисмини ташкил қилади. Муомала харажатлари тушунчаси товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, шу товарларни ишлаб чиқарувчидан олиб, истеъмолчига етказилгунча кетадиган сарфларга айтилади. Улар икки гуруҳга бўлинади: қўшимча муомала харажатлари ва соф муомала харажатлари. Товарларни ўраш, қадоқлаш, саралаш, транспортга ортиш, ташиш ва сақлаш харажатлари қўшимча муомала харажатлари ҳисобланади. Муомала харажатларининг бу турлари ишлаб чиқариш харажатларига яқин туриб, товар қийматига киради ва унинг

қийматини оширади. Харажатлар товарлар сотилгандан кейин олинган пул тушум суммасидан қопланади.

2.3.1-расм. Корхона маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш билан боғлиқ харажатлар

2.3.1-расмда корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда муомала харажатлари ва уларнинг таркибини кўришимиз мумкин. Демак бунда ишлаб чиқариш харажатларига юқорида такидлаганимиздек хом ашё материаллари, ёқилғи ва мойлаш харажатлари, иш ҳақи харажатлари, амортизация харажатлари, амортизация ҳамда бошқа харажатлар киритилган. Муомала харажатлари давр харажатлари ҳам деб аталади. Соф муомала харажатлари (сотувчи маоши ва бошқалар), маркетинг (истеъмолчилик талабини ўрганиш) реклама ва шу каби харажатлардан иборат бўлади. Соф муомала харажатлари товар қийматини оширмайди ва ишлаб чиқариш жараёнида яратилган товарни сотгандан кейин олинган фойда ҳисобидан қопланади.

Хозирги замон сарф-харажатлар ғояси бўйича корхона ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладигон ресурслар ўз ресурслари ёки жалб қилинган ресурслар бўлиши мумкин. Шунга кўра харажатлар ички ёки ташки харажатларга бўлинади. Ташки харажатлар корхона ўзи учун зарур ресурс ва хизматларга тўловларни амалга ошириши натижасида вужудга келадиган

харажатлардир. Бундай харажатларга ёлланма ишчилар иш хақи, хом ашё ва материаллар учун тўловлар, кредит учун фоиз тўловлари, ижарага олинган ер учун рента, транспорт хизмати ва бошқа ҳар хил хизматлар учун тўловлар киради. Ташки харажатлар тўлов ҳужжатлари билан расмийлаштирилади, шу сабабли бухгалтерия харажатлари деб ҳам аталади.

Корхонанинг ўзига тегишли бўлган ресурслар фойдаланиш билан боғлиқ харажатлар ички харажатлар дейилади. Бундай харажатлар пул тўловлари шаклида чиқмайди. Шу сабабли ички харажатлар даражасини баҳолаш ўз ресурслари кийматини шунга ўхшаш ресурсларнинг бозор баҳоларига таққослаш орқали амалга оширилади.

Самвинкомбинат ОАЖда давр харажатларининг таркиби қуйидаги 2.3.1-жадвал ва 2.3.2-расмда таҳлил қилинган.

2.3.1a-жадвал

**Самвинкомбинат ОАЖда 2009 – 2011 йиллардаги давр ва бошқа турдаги харажатлар таркибининг
таҳлили**

(минг сўмда)

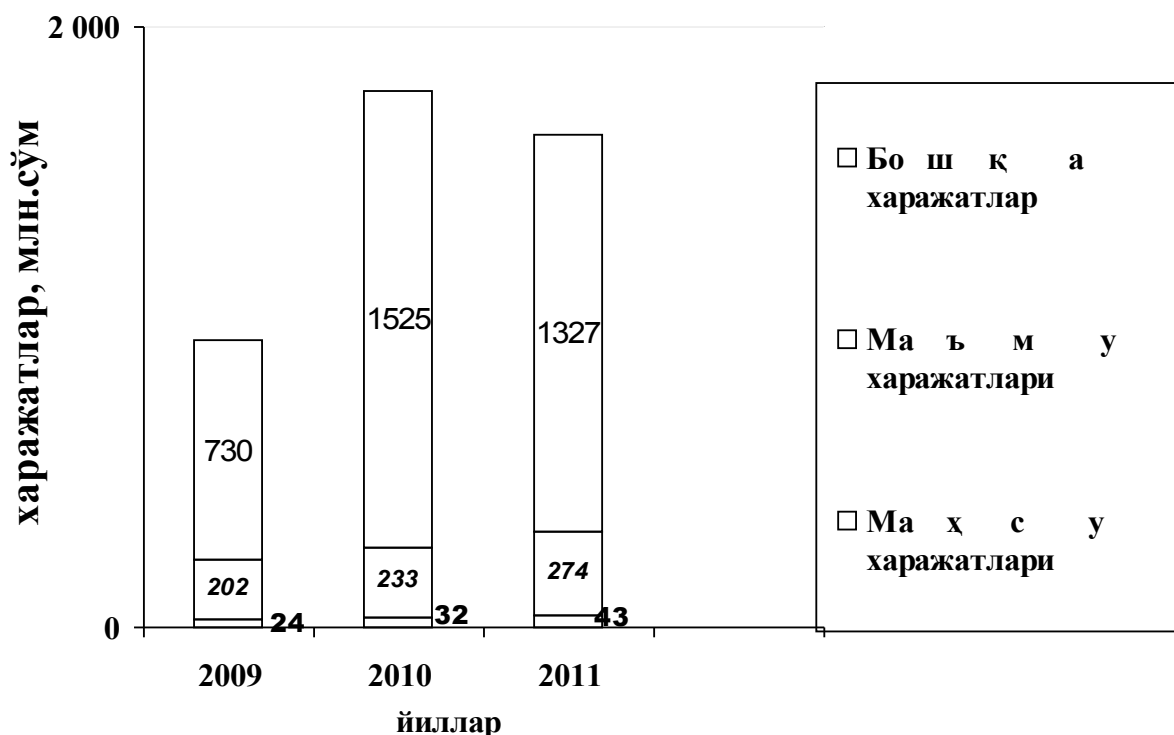
1	Давр харажатлари	955597	1789912	1643554	834315	187,3	-146358	-108,2	687957	172,0
2	Молиявий фаолият бўйича харажатлар	14501	251189	315546	236688	1632,2	64357	125,6	301045	2076,0
3	Фавқулотда зарар	-	-	-	-	-	-	-	-	-

2.3.1-жадвал

Самвинкомбинат ОАЖда 2009 – 2011 йиллардаги давр харажатлар таркибининг таҳлили

(минг сўмда)

№	Кўрсаткичлар	2009 й.		2010 й.		2011 й.		2011 йилда 2009 йилга нисбатан	
		Миқдори	Салмоғи, %	Миқдори	Салмоғи, %	Миқдори	Салмоғи, %	Фарқи (+;-)	Ўсиш сурати, %
1	Маҳсулот сотиш харажатлари	23 537	2,5	32 479	1,8	43 242	2,6	19 705	83,7
2	Маъмурий- бошқарув харажатлари	201 829	21,1	232 872	13,0	273 622	16,6	71 793	35,6
3	Бошқа операцион харажатлар	730 231	76,4	1 524 561	85,2	1 326 690	80,8	596 459	81,7
	Жами давр харажатлари	955 597	100,0	1 789 912	100,0	1 643 554	100,0	687 957	72,0

2.3.2-расм. Самвинкомбинат ОАЖ давр харажатлари динамикаси ва таркиби

Самвинкомбинат ОАЖда маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ харажатлар 2009 йилда 23537 минг сўмни, 2010 йилда 32479 минг сўмни ва 2011 йилда 43242 минг сўмни ташкил қилган. Бу харажатлар 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 19705 минг сўмга ёки 83,7%га ошган.

Самвинкомбинат ОАЖда маъмурий-бошқарув харажатлари 2009 йилда 201829 минг сўмни, 2010 йилда 232872 минг сўмни ва 2011 йилда 273622 минг сўмни ташкил қилган. Бу харажатлар 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 71793 минг сўмга ёки 35,6%га ошган.

Самвинкомбинат ОАЖда бошқа операцион харажатлар 2009 йилда 730231 минг сўмни, 2010 йилда 1524561 минг сўмни ва 2011 йилда 1326690 минг сўмни ташкил қилган. Бу харажатлар 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 596459 минг сўмга ёки 81,7%га ошган.

2009 йилда Самвинкомбинат ОАЖ давр харажатларининг 76,4%ини бошқа операцион харажатлар, 21,1%ини маъмурий-бошқарув харажатлари ва 2,5%ини маҳсулот сотиш харажатлари ташкил қилган. 2010 йилда эса мос равишда 85,2%, 13,0% ва 1,8%ни ташкил қилган. 2011 йилда корхона давр

харажатларининг таркиби қуйидагича бўлган: маҳсулот сотиш харажатлари – 2,6%, маъмурий-бошқарув харажатлари – 16,6%, бошқа операцион харажатлар – 80,8%.

2.3.1-жадвал ва 2.3.1-расм маълумотларидан кўриниб турибдики, Самвинкомбинатда давр харажатлари 2009 – 2011 йиллар давомида ошиб борган, яъни 2011 йилда 2009 йилга нисбатан давр харажатлари 687957 минг сўмга ёки 72,0%га ошган. Бунда давр харажатлари таркибига кирувчи барча харажатлар ўсган: маҳсулот сотиш харажатлари – 83,7%, маъмурий-бошқарув харажатлари – 35,6%, бошқа операцион харажатлар – 81,7%. Шунингдек, давр харажатларининг таркибидаги нисбат ҳам ўзгарган: маҳсулот сотиш харажатларининг давр харажатларидаги улуши 2009 йилда 2,5% бўлган бўлса, 2010 йилда 1,8%, 2011 йилда эса 2,6%ни ташкил қилган, яъни 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 0,1 пунктга кўтарилган; маъмурий-бошқарув харажатларининг давр харажатларидаги улуши 2009 йилда 21,1% бўлган бўлса, 2010 йилда 13,0%, 2011 йилда эса 16,6%ни ташкил қилган, яъни 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 4,5 пунктга пасайган; бошқа операцион харажатларнинг давр харажатларидаги улуши 2009 йилда 76,4% бўлган бўлса, 2010 йилда 85,2%, 2011 йилда эса 80,8%ни ташкил қилган, яъни 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 4,4 пунктга кўтарилган. Демак, давр харажатларининг икки таркибий қисми кескин ошган, яъни маҳсулот сотиш харажатлари (83,7%) ва бошқа операцион харажатлар (81,7%). Маъмурий-бошқарув харажатлари нисбатан камроқ ўзгарган (35,6%), бу ўзгариш бу йилларда ҳукумат томонидан иш ҳақини ошириш бўйича амалга оширган тадбирлари натижасида юз берган.

Самвинкомбинат ОАЖ давр харажатлари миқдори 2009 – 2011 йиллар давомида ошган, бунда маъмурий-бошқарув ва бошқа операцион харажатларнинг ошиши катта таъсир кўрсатган. Маъмурий-бошқарув харажатларининг ошиши, асосан бошқарув ходимларига тўланадиган меҳнат ҳақи харажатларининг ошиши сабаб бўлган, чунки бу йиллар давомида бир неча марта Ҳукумат қарорлари билан меҳнат ҳақи оширилган. Бошқа

операцион харажатларнинг ошишига асосий сабаб бўлиб, янги технологияларни яратиш ва қўлланилаётган технологияларни такомиллаштириш, шунингдек илмий тадқиқот, тажриба конструкторлик ишлари олиб бориш, хомашёнинг янги турларини яратиш, ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш билан боғлиқ маҳсулот сифатини ошириш харажатларининг оширилганлиги ҳисобланади. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг асосий мақсади – юқори сифатли, рақобатбардош маҳсулотни кам харажат сарфлаган ҳолда ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларнинг ўз маҳсулотига бўлган эҳтиёжини тўлароқ қондиришдан иборат. Шунинг учун Самвинкомбинат ОАЖ ҳам ўз маҳсулотининг сифатини янада ошириш мақсадида ишлаб чиқаришни модернизациялаштиришга асосий эътиборни қаратмоқда.

Бугунги кунда Самвинкомбинат ОАЖ ўз маҳсулотларини ҳорижга экспорт қилмоқда. Натижада ҳисоб рақамига чет эл валютаси келиб тушмоқда. Мамлакатимизда чет эл валютаси нархининг ўзгариб туриши натижасида корхонанинг ҳисобидаги валюта нархи бўйича ҳам ўзгаришлар юз беради ва бу молиявий фаолиятнинг натижаси ҳисобланади.

2.2.2-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, корхона харажатларининг таркибида молиявий фаолият бўйича харажатлар 2009 йилда 0,1% ташкил қилган бўлса, 2010 йилда 1,4% ва 2011 йилда 1,4%ни ташкил қилган, яъни бу харажатлар маҳсулот экспорти натижасида тушган валюта қийматининг ўзгариши натижасида ошиб борган.

III-боб. РЕСУРСЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ШАРОИТИДА КОРХОНА ХАРАЖАТЛАРИНИ ТЕЖАШ ЙЎЛЛАРИ

3.1. Корхона харажатлари даражасига таъсир қилувчи омиллар таҳлили

Ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил қилишда, энг аввало, ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришининг жами харажатларга ва маҳсулот бирлигига таъсирини аниқлаш лозим. Бу маблағларни тежаб сарфлаш бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш ва умуман корхона фаолияти самарадорлиги учун керак.

Корхона раҳбарияти ишлаб чиқаришнинг ҳар хил ҳажмдаги харажатлар ҳисобига эга бўлиши мумкин.

Юқорида таъкидланганидек, ишлаб чиқариш харажатлари доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлинади.

Ўзгарувчан харажатлар ишлаб чиқариш фаолияти даражасига (ишлаб чиқариш ҳажмига) тўғри пропорционал равишда ўзгаради. Бу шу билан боғлиқки, маҳсулот бирлиги учун ўзгарувчан харажатлар (хом ашё, материаллар, ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи ва ҳ.к) доимийдир.

Шундай қилиб, умумий ўзгарувчан харажатлар маҳсулот ҳажмига бевосита боғлиқ, бир маҳсулот ҳажмига тўғри келадиган ўзгарувчи харажатлар эса доимий ҳисобланади.

Доимий харажатлар ишлаб чиқаришнинг турли хил масштаби учун маълум вақт даври учун ўзгармай қолади. Лекин ишлаб чиқариш масштаби ўзгариши билан маҳсулот бирлиги учун улар улуши ўзгаради. Ишлаб чиқариш ҳажми ошиши билан доимий харажатлар сўммаси ўзгармайд, лекин маҳсулотнинг ҳар бир бирлиги учун харажатлар қисқаради.

Амалиётда доимий харажатлар ҳар доим ҳам ишлаб чиқаришнинг барча даражалари учун бир хил бўлавермайди. Бир неча йиллар билан ўлчанадиган солиштирма, узоқ вақт даври учун, барча харажатлар ўзгарувчан

ҳисобланади. Шунингдек, фаолият даражасини катта миқдорда кенгайтириш харажатларнинг барча туркумларини оширишга олиб келади. Қисқа вақт даври учун харажатлар ўзгарувчан ёки ишлаб чиқариш даражаси ўзгаришига боғлиқ ҳолда доимий бўлади. Қанча вақт даври қисқа бўлса, маълум бир харажатлар доимий бўлиш эҳтимоли катта.

Жами ва маҳсулот бирлигига қилинган умумий харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқдир. Фаолият ҳажмининг ошириш билан умумий харажатлар ошади, лекин ишлаб чиқариш ҳажмига пропорционал равишда эмас. Маҳсулот бирлигининг умумий таннархи доимий харажатлар моддаси ҳисобига камаяди ва маҳсулот бирлигига қилинган ўзгарувчан харажатларга интилади.

Ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш билан боғлиқ маҳсулот бирлигига қилинган умумий харажатларнинг камайтириш корхоналар учун катта ҳажмдаги маҳсулот буюртмаларига чегирмалар қилишга имконият беради.

Маҳсулот таннархини пасайишига яна аниқ давр ва маълум бир ишлаб чиқариш даражаси учун доимий ҳисобланадиган ярим ўзгарувчан харажатлар киритилади, лекин критик вақтда маълум миқдорга улар ошиб ёки камайтириб кетади.

Ярим ўзгарувчан харажатларга доимий ва ўзгарувчан компонентлар киради. Бу харажатлар ҳеч қачон нолга тенг бўлмайди, ишлаб чиқариш нолинчи даражада бўлса ҳам.

Амалиётда харажатларни ярим ўзгарувчанларга ажратилиши жуда мушкул, лекин зарарсизликни таҳлил қилиш учун зарурдир. Бунинг учун математик методлардан фойдаланиш тавсия қилинади.

Қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$y = a + bx$$

Бунда: y – умумий харажатлар;

a – доимий харажатлар;

b – бир бирлик учун ўзгарувчан (маржинал) харажатлар;

x – умумдорлик даражаси.

Маржинал даромад реализация ҳажмидан ўзгарувчан харажатларни айирмасига тенг, яъни у доимий харажатлар ва соф фойдани ўз ичига олади.

Маҳсулот бирлигига қилинган ўзгарувчан харажатлар ва маҳсулот бирлигининг реализация қиймати доимий ҳисобланганлиги учун маҳсулот бирлигидан олинadиган маржинал даромад ҳам доимий бўлади.

Ҳар бир сотилган маҳсулот бирлигидан олинган маржинал даромад доимий харажатларни қоплаш учун кетади, ундан кейин қолган қисми эса фойдани оширишга ишлатилади. Бу шунга олиб келадик, ишлаб чиқариш ҳажми ошиши билан маҳсулот бирлигининг таннархи пасаяди, ўзгарувчан харажатлар миқдорига яқинлашади ва маҳсулот бирлигининг фойдасини ва доимий харажатлари улушини оширади. Буларни ҳаммасини харажатларни таҳлил қилишда ва ишлаб чиқаришни зарарсизлигини аниқлашда ҳисобга олиш керак.

Корхона харажатларини омилли таҳлил қилиш учун Самвинкомбинат ОАЖ харажатларини икки гуруҳга ажратамиз:

1. Ўзгарувчан харажатлар – маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритилadиган харажатлар;
2. Доимий харажатлар – давр харажатлари, молиявий фаолият бўйича харажатлар, фавқулодда зарарлар.

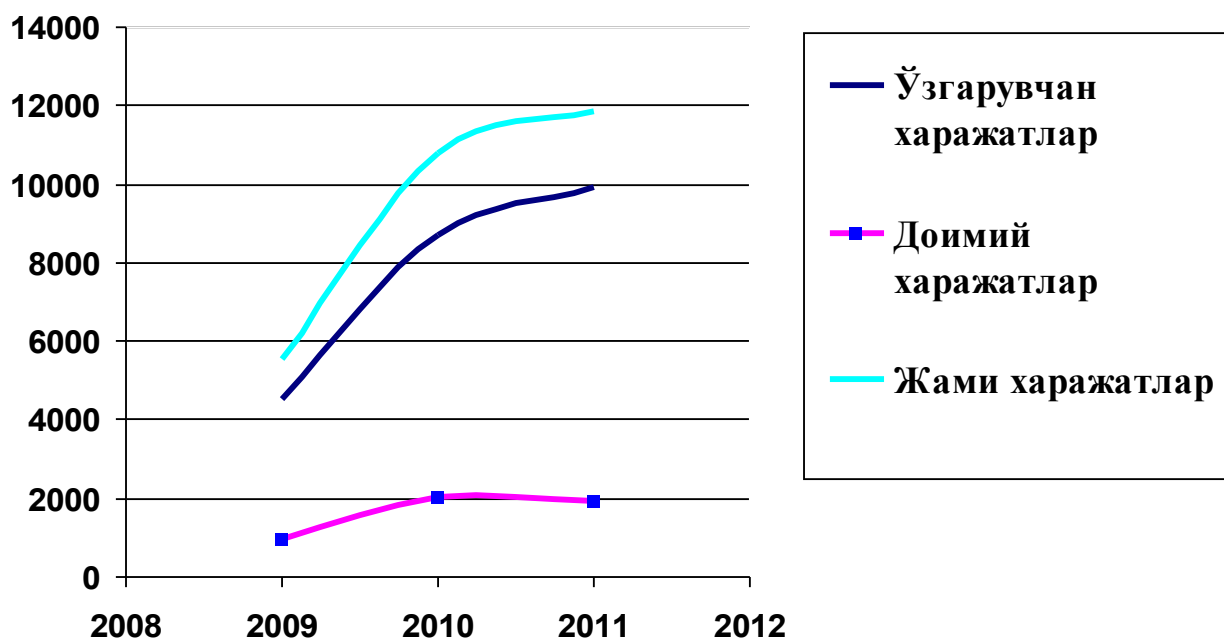
Ўзгарувчан харажатлар маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига қараб ўзгаради, доимий харажатлар эса маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ эмас.

3.1.1-жадвал

2009 – 2011 йиллар бўйича Самвинкомбинат ОАЖ харажатларининг омилли таҳлили

(минг сўмда)

№	Кўрсаткичлар	2009 й.		2010 й.		2011 й.		2011 йилда 2009 йилга нисбатан	
		Миқдори	Салмоғи, %	Миқдори	Салмоғи, %	Миқдори	Салмоғи, %	Фарқи (+;-)	Ўсиш сурати, %
1	Ўзгарувчан харажатлар	4556082	82,4	8726943	81,0	9259187	82,5	4703105	103,2
2	Доимий харажатлар	970098	17,6	2041101	19,0	1959100	17,5	989002	101,9
	Жами харажатлар	5526180	100,0	10768044	100,0	11218287	100,0	5692107	103,0

**3.1.1-расм. Самвинкомбинат ОАЖ харажатларининг
о м и л л и**

3.1.1-расм ва 3.1.1-жадвалдан кўриниб турибдики, корхона харажатлари таркибида доимий харажатлар деярли ўзгаришсиз қолган, яъни 1,9%га ошган, ўзгарувчан харажатлар эса 2009 – 2011 йиллар давомида ўсиб борган, яъни 17,5%га ошган, демак ўзгарувчан харажатлар корхона харажатларининг ошишига сабаб бўлган, шунинг учун бу харажатларни омилли таҳлил қилиб, унинг ўзгаришига қайси омил қандай таъсир қилганлигини аниқлашимиз лозим.

Таҳлил учун 3.1.2-жадвал маълумотларидан фойдаланамиз.

Самвинкомбинат ОАЖ ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархининг омилли таҳлили

№	Маҳсулот тури	2010 й.		2011 й.		Ўзгариш (+,-)	
		Маҳсулот миқдори, минг дал.	Бир бирлик маҳсулот таннархи, сўм	Маҳсулот миқдори, минг дал.	Бир бирлик маҳсулот таннархи, сўм	Маҳсулот миқдори, минг дал.	Бир бирлик маҳсулот таннархи, сўм
1	Узум виноси	100	12 221	100	13 015	-	794
2	Коньяк	9	25 667	20	38 714	11	13 047
3	Ликёр-ароқ маҳсулотлари	419	17 360	423,5	16 962	4,5	-398

Ишлаб чиқариш харажатларининг умумий ўзгаришини аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$J_{qz} = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_0 z_0} = \frac{100 \cdot 13015 + 20 \cdot 38714 + 423,5 \cdot 16962}{100 \cdot 12221 + 9 \cdot 25667 + 419 \cdot 17360} = \frac{9259187}{8726943} = 1,061$$

$$\Delta qz = \sum q_1 z_1 - \sum q_0 z_0 = 9259187 - 8726943 = 532244 \text{ минг сўм}$$

Демак, ишлаб чиқариш харажатлари 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 532244 минг сўмга ёки 6,1%га ошган.

Энди ушбу ўзгаришга ҳар бир омилнинг, яъни ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ва бир бирлик маҳсулот таннархининг таъсир даражасини аниқлаймиз.

Биринчи омил – ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ўзгаришининг ишлаб чиқариш харажатлари ўзгаришига таъсирини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$J_q = \frac{\sum q_1 z_0}{\sum q_0 z_0} = \frac{100 \cdot 12221 + 20 \cdot 25667 + 423,5 \cdot 17360}{100 \cdot 12221 + 9 \cdot 25667 + 419 \cdot 17360} = \frac{9087400}{8726943} = 1,042$$

$$\Delta qz_q = \sum q_1 z_0 - \sum q_0 z_0 = 9087400 - 8726943 = 360457 \text{ минг сўм}$$

Демак, ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ўзгаришининг ишлаб чиқариш харажатларини 360457 минг сўмга ёки 4,2%га оширган.

Иккинчи омил – бир бирлик маҳсулот таннархи ўзгаришининг ишлаб чиқариш харажатлари ўзгаришига таъсирини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$J_z = \frac{\sum q_1 z_1}{\sum q_1 z_0} = \frac{100 \cdot 13015 + 20 \cdot 38714 + 423,5 \cdot 16962}{100 \cdot 12221 + 20 \cdot 25667 + 423,5 \cdot 17360} = \frac{9259187}{9087400} = 1,019$$

$$\Delta qz_z = \sum q_1 z_1 - \sum q_1 z_0 = 9259187 - 9087400 = 171787 \text{ минг сўм}$$

Демак, бир бирлик маҳсулот таннархи ўзгаришининг ишлаб чиқариш харажатларини 171787 минг сўмга ёки 1,9%га оширган. Маҳсулот таннархининг ошиши ходимларга тўланган меҳнат ҳақи харажатларининг ошиши натижасида рўй берган, чунки маҳсулот таннархининг катта қисмини (50 – 70 фоизини) меҳнат ҳақи харажатлари ташкил қилади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ишлаб чиқариш харажатларининг ошиб боришига маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши асосий сабаб бўлган.

3.2. Иқтисодийни изчил ривожлантириш шароитида корхона харажатларини тежаш ва самарадорлигини ошириш йўллари

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов ўзининг “Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган мамлакатлар даражасига кўтариш сари” асарида: “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози ҳали-бери давом этаётган оғир бир шароитда иқтисодиётимизнинг янада барқарор ривожланишини таъминлаш, уни диверсификация ва модернизация қилиш, ишлаб чиқаришни техник қайта жиҳозлаш борасидаги ишларни изчил давом эттиришимиз зарур”³, деб таъкидлаган.

Дарҳақиқат, жаҳон молиявий-иқтисодий инқироз давом этаётган ҳозири даврда миллий иқтисодиётни барқарор тараққий эттиришнинг асосий йўли корхоналарни модернизация қилиш, улардаги ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш лозим. Мамлакатимизда жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009-2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инқирозга қарши чоралар дастурида “... корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни янада жадаллаштириш, замонавий, мослашувчан технологияларни жорий этиш”⁴ асосий вазифалардан бири деб белгиланган. Бу борада давлат ишлаб чиқариш корхоналарига кўп борада кўмак бермоқда: турли имтиёзлар бериш орқали, қисқа ва узоқ муддатли имтиёзли банк кредитлари бериш орқали ва

³ Каримов И. Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган мамлакатлар даражасига кўтариш сари. Т., “Ўзбекистон”, 2010, 129-б.

⁴ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.- Т.: Ўзбекистон, 2009, 32 бет

ҳ.к. Бунинг натижасида корхоналарда ишлаб чиқариш харажатлари тежалмоқда ва улардан фойдаланиш самарадорлиги ошмоқда.

Ишлаб чиқариш корхоналарининг харажатлари таркибида маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари катта салмоқни ташкил қилади. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларининг маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши билан пасайиб боради. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларининг узлуксиз пасайиши бозор иқтисодиётида ишлаб чиқариш усулининг қонуниятидир. У меҳнат унумдорлигининг тўхтовсиз ўсиши, меҳнаткашлар маданий, техникавий даражасини юксалиши, моддий ва меҳнат ресурсларидан рационал фойдаланиш, хўжалик юритиш усулларининг такомиллаштириши билан таъминланади.

Ишлаб чиқариш харажатларини пасайтиришнинг аҳамияти йилдан йилга ошиб бормоқда, чунки уни пасайтиришнинг ҳар бир фоизи абсолют ҳажмни ошириб юборади. Яъни корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархини 1 %га камайтириш эвазига корхона анча миқдорда молиявий ресурсларини иқтисод қилишга эришади. Бу ҳар қандай корхонанинг олдида турган энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш лозимки, корхоналар тасарруфидаги барча ресурслардан тежамли фойдаланиш жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида янада актуал масалалардан бири бўлиб турибди. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009-2012 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инқирозга қарши чоралар дастурида “...қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатбардошлигини ошириш.

...таннархни камайтириш бўйича белгиланган параметрларга эришиш учун раҳбар ва масъул ходимларни рағбатлантиришнинг таъсирчан механизмини ишлаб чиқиш...”⁵ вазифаси белгиланган.

⁵ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.- Т.: Ўзбекистон, 2009, 32 бет

Ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш йўллари қуйидагилар ҳисобланади.. Ишлаб чиқариш харажатларини пасайтиришда ишлаб чиқаришнинг техникавий даражасини ошириш катта таъсир кўрсатади. Янги техникани жорий қилиш ва маҳсулот тайёрлаш технологиясини такомиллаштириш жараёнларининг камайишига комплекс таъсир кўрсатади. Улар моддий ресурслардан янада самаралироқ фойдаланиш, буюмларни тайёрлашга кетадиган меҳнат сарфини камайитириш имконини беради.

Амалдаги жиҳозларни замонавийлаштириш ҳамда қўлланилаётган техникадан фойдаланиш ҳисобига ишлаб чиқариш харажатларини анчагина камайитиришга эришиш мумкин. Янги техника ва прогрессив технология асосида моддий ресурсларни ва жонли меҳнатни тежашга эришилади. Моддий ресурсларда буюмлашган ўтган меҳнатни тежаш худди шу миқдордаги хом ашё ва материаллардан кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариш имконини беради: жонли меҳнат сарфини тежаш меҳнат унумдорлигини ошириш имконини беради, яъни ҳар бир ишчига ҳисобланаганда кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқаришга имкон яратади. Бунга фан-техника тараққиёти ёрдам беради. Янги техника ва илғор технология ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш асосида меҳнат унумдорлиги ошиб боради, бу эса ишлаб чиқариш харажатларини камайитиришга олиб келади.

Моддий ва пул маблағларини сарфлашда қатъий иқтисодий тежашга риоя қилиш катта аҳамиятга эга. Асбоб-ускуналарни асрашга доир сарфларини камайитириш, материал, шунингдек ишлаб чиқариш чиқиндиларидан максимал фойдаланиш, брак натижасида рўй берадиган nobудгарчиликларни камайитириш, фондларининг самарадорлик даражасини ошириш, иш ҳақи фондини рационал сарфлаш, цех ва умумзаавод харажатларини камайитириш – буларнинг барчаси у ёки бу даражада маҳсулот таннархининг арзонлашувига таъсир кўрсатади.

Моддий-техника таъминотини яхшилаш ишлаб чиқариш харажатларининг камайишига олиб келади. Корхонанинг хом-ашё, материал, ёқилғи ва энергия етказиб беришнинг узилиб қолиши ишлаб чиқариш

ритмининг бузилишига, бекор туртиб қолишларга ва оқибат натижада унумсиз харажатларга олиб келади. Корхона иқтисодиётига ҳаддан ташқари нормативдан ортиқча запасларни бўлиши ҳам салбий таъсир кўрсатади. Запас кўпайиб кетганда оборот маблағлари ошиб кетади, молиявий аҳвол ёмонлашади, ишлаб чиқаришнинг рентабеллиги пасайиб кетади.

Ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришга меҳнатни ташкил этишда такомиллаштириш катта таъсир кўрсатади. Ҳар қандай техникадан, ҳатто янгисидан ҳам ишлаб чиқаришни тўғри ташкил қилмай туриб, максимал равишда фойдаланиш мумкин эмас. Шунинг учун технологик процессларни механизация ва автоматлаштириш билан бир қаторда, меҳнатни илмий асосда ташкил этишга катта эътибор бериш керак.

Маҳсулот таннархини пасайтиришда ҳисоботнинг роли каттадир. Ҳисоб олиб бориш ёқилғи ва энергиядан, хом ашё ва материаллардан рационал фойдаланишга ёрдам беради, харажатларни камайтириш ва корхона жамғармасини ошириш имконини беради. Меҳнат жамоасининг кучини етиштириладиган маҳсулотнинг таннархини пасайтиришга қаратиш учун ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатларни тўғри режалаштириш ва ҳисобга олиш зарур. Иқтисод қилиш йўллари аниқлаш ортиқча харажатларнинг сабабини очиб ташлаш учун бу харажатларни доимий таҳлил қилиб туриш керак. Ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш режасининг бажарилишини таҳлил қилиш ишлаб чиқариш рентабеллигининг ошиши учун корхонадаги барча ишларни такомиллаштириш учун муҳим аҳамиятга эга. Лекин таҳлил фақатгина таннархни пасайтириш режасини бажарилишига қўйилган баҳо билан чегараланмайди, у ишлаб чиқариш харажатларини янада камайтириш учун ташкилий ва техникавий ҳаракатларни ҳам кўриши керак.

Маҳсулот ишлаб чиқаришни таҳлил қилишда ишчиларнинг актив иштирок этишлари уни пасайтиришнинг муҳим йўлидир.

Харажатлар корхонага боғлиқ бўлмаган омилларга қараб ўзгаради. Масалан, ресурс нархи, ҳар хил хизмат ҳаққининг тебраниши корхона

хохишидан қатъий назар харажатларни ўзгартиради. Корхонада ишлаб чиқариш кўлами кенгайса, ресурслар сарфи қисқаради, чунки улар камроқ исроф этилади. Ресурсларни тежовчи технология жорий этилганда харажатлар кескин қисқаради. Ўртача харажатлар меҳнат унумдорлигига нисбатан тескари мутаносибликда ўзгаради. Меҳнат унумдорлигининг ортиши ҳам моддий, ҳам меҳнат сарфини қисқартиради, меҳнат харажатларини пасайтириш орқали фойдани кўпайтиради.

Харажатларни доимий равишда пасайтириб бориш корхона фойдасини оширишнинг асосий воситаси бўлиб хизмат қилади. Зеро маҳсулот баҳоси таркибининг асосий элементлари бу харажат ва фойдадир. Бинобарин харажатлар қанчалик қисқариб борса, шунга мос фойда ошиб боради.

Ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш асосий йўналишларидан бири бу фан-техника тараққиётининг ютуқларидан оқилона фойдаланишга эришишдир. Фан-техника тараққиёти ютуқларидан фойдаланиш мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан, хом ашё материалларидан, ёқилғи ресурсларидан янада тўлароқ ва самаралироқ фойдаланишга имкон беради. Шунингдек, янги, унумдорлиги юқори бўлган машина, дастгоҳда янги технологик жараёнлар яратиш, **уни ишлаб чиқаришга жорий этиш пировард натижада корхонада ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга шароит яратади. Фан-техника тараққиётининг XX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзига хос жихати принципал янги технологик усулга ўтилиши билан характерланади. Унинг мавжуд технологик ишлаб чиқариш усулларида устунлиги фақат нисбатан юқори иқтисодий самарадорлигида эмас, балки сифат нуқтаи назаридан моддий неъматлар ва хизматларни ишлаб чиқариш имкониятидир. Харажатларни пасайтиришнинг асосий йўналишлардан бири бу ишлаб чиқариш ва меҳнатни ташкил этишни такомиллаштиришдир. Ушбу йўналиш ишлаб чиқаришда йўқотишларни камайтириш йўли билан харажатларни пасайтириш, бу эса ўз навбатида жонли меҳнатни иқтисод**

қилишга, яъни ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишига олиб келади.

Самарадорлик иқтисодий категория сифатида одамларнинг айрим эҳтиёжларини қондиришга қаратилган маҳсулотлар қобилиятларини англатади. Самарадорлик миқдорий ўлчов даражасига эга бўлади. Иқтисодиётда, энг аввало, юқори самарадорлик кўпинча имкониятлари билан биргаликда истеъмол қилишдан ҳосил бўлган самарадорликнинг юксалишини изоҳлайди. Барча самарадорликлар мажмуаси энг юқори максимал самарадорликлардан иборат эканини изоҳлаш қийин эмас. Ҳар бир истеъмол қилинаётган янги товар ўзининг энг юқори самарадорлик даражасига тенг самарадорлик даражасини кенгайтиради.

Максимал самарадорликни пасайтирувчи қонунга кўра навбатдаги ҳар бир истеъмол қилинаётган неъматни юқори самарадорлик даражаси олдинги босқичга нисбатан паст бўлади. Демак, бир ўлчовга тўғри келувчи қўшимча неъматлар ҳосил қилиш самараси олдинги босқичда олинган натижалардан пастроқ бўлади.

Иқтисодий самарадорлик бир неча иқтисодий кўрсаткичлар орқали тавсифланади. Ишлаб чиқариш самарадорлиги бир қанча нисбий кўрсаткичлар орқали тавсифланади. Самарадорликнинг умумий кўрсаткичи меҳнат унумдорлигидир. У умуммаҳсулот миқдорининг жонли меҳнат сарфига нисбатан ифодаланади. Жонли меҳнат сарфи кунларда соатларда ҳисобланади. Меҳнат унумдорлиги билан бирга меҳнат сиғими деган самарадорлик кўрсаткичи ҳам қўлланади. Меҳнат сиғими жонли меҳнатни маҳсулот миқдorigа нисбатан орқали аниқланади. Маҳсулотнинг материал сиғими деган иқтисодий кўрсаткич ҳам бизнинг давримизда катта аҳамият касб этмоқда.

Материал сиғими моддий ашёлар сарфини маҳсулот миқдorigа нисбати орқали аниқланади. Ишлаб чиқариш фондларини самарадорлиги маҳсулотнинг фонд сиғими ёки фондлар қайтими кўрсаткичлари орқали ўлчанади. Кўриниб турибдики, нисбий кўрсаткичлар самарадорлик умумий

ифодасини аниқлаштирилган шаклида бу нисбатларда маҳсулотлар миқдори кўрсаткичлари ўрнида жами маҳсулот, ялпи миллий маҳсулот, жами ички маҳсулот, соф маҳсулот, қўшимча маҳсулот, унинг пул шаклларида бири фойда, миллий даромад каби категориялар қўлланилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида, айниқса, республикамизнинг ҳозирги шароитида самарадорликни ошириш жуда жиддий масаладир. Гап шундаки, ҳозирги даврда кўпгина ресурслар чегараланган, уларнинг аксарият қисми хориждан келтирилади, замонавий технология етишмайди, кадрлар малакаси юқори эмас. Шунинг учун ресурслардан тежамли фойдаланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш, миллий ва хорижий сармояларни энг зарур соҳаларга жойлаштириш, юқори малакали кадрлар тайёрлаш каби самарадорликни ошириш воситаларига етарлича эътибор бериш талаб қилинади.

Инқирозга қарши чоралар дастури доирасида амалга оширилган йўналишлардан бири – мамлакатимиздаги маҳсулот экспорт қиладиган корхоналарни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантириш, экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаш бўлди. Бу эса бундай корхоналар янада барқарор ишлашида муҳим аҳамият касб этди. Бунинг учун корхоналарнинг ташқи бозорларда рақобатдошлигини ошириш учун уларни қўллаб-қувватлаш мақсадида қатъий чоралар кўрилди.

Энергия манбалари ва коммунал хизматлар нархларининг асоссиз ошишига йўл қўймаслик, корхоналарда технологик жараёнларни оптималлаштириш ҳисобидан маҳсулот таннархини пасайтириш, экспорт нархларини шакллантиришга доир янги механизмларни жорий этиш, банк кафолатлари муддатларини узайтириш, қўшимча қиймат солиғини қайтариш муддатини қисқартириш ва бошқа рағбатлантириш чоралари шулар жумласидандир.

Демак, мамлакатимизда инқирозга қарши чоралар дастуридан келиб чиқиб, корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари таркиби ўрганилиб, маҳсулот таннархи таркибига кирувчи харажатларни асоссиз

оширилишига йўл қўйилмаган. Бу эса корхоналарнинг молиявий ҳолати янада яхшиланишига туртки бўлган.

Мамлакатимизда молиявий инқироз шароитида корхоналарни қўллаб қувватлаш мақсадида, маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайтиришда имтиёзли кредитлар берилиши ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Инқирозга қарши дастурдаги амалга ошириладиган йўналишлардан бири ҳам шундан иборат бўлди. Яъни маҳсулот экспорт қиладиган корхоналарга мамлакатимиз банклари томонидан имтиёзли кредитлар берилди. Бу эса уларнинг янада барқарор ишлаб чиқаришга ёрдам берди. Биргина ўтган йилнинг ўзида бу корхоналарга айланма маблағларини кўпайтириш учун умумий миқдори 233 миллиард сўмдан иборат имтиёзли кредитлар берилиди. Маълумки, экспорт қилувчи корхоналар маҳсулот экспорт қилганда, ҳар доим ҳам ишлаб чиқариш бир хил боравермайди. Чунки бундай шароитда сотилган маҳсулот пули ўз вақтида келиб тушмаслиги ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотга талаб ошиши ёки бўлмаса кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариш учун техника-технологияларнинг етишмаслиги натижасида корхоналарда вақтинчалик маҳсулот ишлаб чиқариш тўхтаб қолиши ёки белгиланган миқдорни ишлаб чиқаришга улгурмаслиги мумкин. Бунда банклар томонидан имтиёзли кредитлар берилиши корхоналар учун жуда катта ёрдам бўлади. Бунда, биринчидан, ишлаб чиқариш тезлашади, бу дегани, биринчидан, меҳнат унумдорлиги ошади, иккинчидан, асосий воситалар рентабеллиги ошади. Бу иккита кўрсаткичлар ҳам бевосита корхона маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига кирувчи ўзгармас харажатларга боғлиқдир. Бунинг натижасида эса корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи янада пасаяди.

Самвинкомбинат ОАЖ харажатларини тежаш ва самарадорлигини ошириш бўйича қуйидаги таклифларни беришимиз мумкин:

1. Давр харажатларини оптималлаштиришга катта эътибор бериш лозим. Бунда, авваламбор, маъмурий-бошқарув харажатларини тежаш керак, яъни бошқарув тизимини қайта кўриб чиқиш ва кераксиз бўлган лавозимлардан воз кечиш керак. Шунингдек, корхонада маҳсулот

сотиш бўйича харажатларни ҳам тежаш бўйича керакли чора-тадбирлар ишлаб чиқилиши лозим. Бунда, асосан, маҳсулотларни ортиш-тушуришда фойдаланиладиган ишчилар қўл меҳнатининг ўрнини техникалар билан алмаштириш, тайёр маҳсулотларни савдо нуқталарига етказишда кам харажатли транспорт хизматларидан фойдаланиш, маҳсулотларни сақлаш, ишлов бериш, саралаш ва жойлаш (ўраш) жараёнларини автоматлаштириш орқали харажат сарфини камайтириш лозим.

2. Корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таннархини пасайтириш йўллари излаб топиш лозим. Бизга маълумки, маҳсулот таннархини икки йўл орқали пасайтириш мумкин: биринчидан, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш орқали, иккинчидан, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш орқали. Корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш имкониятлари мавжуд, лекин бунда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни реализация қилиш имкониятларини ҳам инобатга олиш лозим. Чунки бозордаги маҳсулотга бўлган талабни ўрганмасдан туриб, ишлаб чиқариш ҳажмини ошириб бўлмайди. Ички бозор билан бир қаторда ташқи бозорни ҳам тадқиқ қилиш ва янги сотиш каналларини очиш корхонанинг бош масаласи ҳисобланиши лозим.

Ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш учун корхонада қатор чора-тадбирлар амалга оширилиши лозим:

- маҳсулот ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларини энг охирги фан-техника ютуқларидан фойдаланган ҳолда автоматлаштириш;
- маҳсулот ишлаб чиқаришда маҳаллий, арзон ва сифатли хом ашёдан кенг фойдаланиш;
- ишлаб чиқаришда малакали ишчи кучидан фойдаланган ҳолда меҳнат унумдорлигини ошириш.

ХУЛОСАЛАР

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг мамлакатимиз иқтисодиётига маълум бир даражада - экспорт қилувчи корхоналар маҳсулотларининг сотиш баҳоси анча пастга тушиши орқали ўз таъсирини кўрсатди. Инқирозга қарши чоралар дастурининг ишлаб чиқиши бундай салбий оқибатларни бир оз бўлсада, юмшатди.

Ҳозирги кунда бутун жаҳон иқтисодчи олимлари, етакчи мутахассислар томонидан мамлакатимизда инқирозга қарши олиб борилаётган ишларга ижобий баҳолар берилиб, “Ўзбек модели” қанчалик тўғри эканлигини тан олмоқдалар ҳамда мамлакатимиз тажрибасини ўрганиш муҳим аҳамият касб этишини таъкидламоқдалар.

Самвинкомбинат ОАЖ харажатлари таркиби ва уни оптималлаштириш масалаларини ўрганиш қуйидаги хулосаларни қилиш имкониятини берди:

1. Мамлакатимизда инқирозга қарши чоралар дастурида энг аҳамиятли ишлардан бири, мамлакатимиз банкларининг молиявий барқарорлигини ошириш мақсадида, уларнинг устав капитали кескин оширилди. Бу эса банкларнинг корхоналар билан ўзаро молиявий муносабатларини жуда яхшилади. Корхоналарнинг банклардаги пул маблағларининг тез ва ўз вақтида айланиши таъминлади. Бу эса корхоналарда ишлаб чиқаришининг узлуксизлигини таъминлашда муҳим омил бўлмоқда. Бундан ташқари банклар захирасининг оширилиши, корхоналарга турли имтиёзли кредитлар бера олиш имкониятини оширди. Натижада мамлакатимизда жуда кўп корхоналар, айниқса, хорижга маҳсулот экспорт қилувчи корхоналар банкларда имтиёзли кредитлар олишга муваффақ бўлди. Бунинг натижасида эса корхоналар ишлаб чиқариш ҳажми ҳамда сифати оширилди. Экспортёр корхоналарда маҳсулот сотилишида пул маблағлари ўз вақтида келиб тушмаслиги натижасида вақтинчалик ишлаб чиқаришнинг узилиши олди олинди. Бунинг натижасида эса маҳсулот унумдорлиги оширилди, корхона ўз активларидан самарали фойдаланиб

уларнинг рентабеллиги даражаси янада оширилди. Бу эса ўз навбатида маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи таркибига кирувчи доимий, яъни ўзгармас харажатлар ҳажми камайтирилиши натижасида умумий маҳсулот таннархи камайтирилишига эришилди.

2. Корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини пасайтиришда корхона молиявий ҳолатининг юқорилиги жуда аҳамиятга эга. Корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқаришида керакли бўлган замонавий технологиянинг сотиб олиниши маҳсулот сифатини ҳамда ҳажмини ошириб, жуда кўп ижобий натижаларни келтириб чиқаради. Булардан энг асосийси меҳнат унумдорлиги. Чунки бугунги кунда маҳсулот ишлаб чиқаришда энг катта харажатлардан бири меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларидир. Корхонада ишчи-ходимлардан самарали фойдаланиб, улар ишлаб чиқаришини кўпайтириш ҳамда маҳсулот сифатини ошириш жуда катта аҳамият касб этади. Бунинг натижасида корхона маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи янада тушади.

3. Корхонада узоқ муддатли активларига амортизация ҳисоблаш усули ҳам аҳамиятлидир. Бугунги кунда бозор иқтисодиётининг тез ўзгарувчан бир шароитида амортизация ҳисоблашнинг тезлаштирилган усулининг ўзига хос ижобий томонлари мавжуд. Маҳсулот ишлаб чиқаришда тезлаштирилган амортизация усулини қўллаш, бир томондан вақтинчалик маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини оширсада, лекин амортизация ҳисоби натижасида корхонага кўп пул маблағлари келиб тушади. Бошланғич йилларда тезлаштирилган усулда кўп миқдордан амортизация ҳисоблаш натижасида маҳсулот таннархи ошиши, кейинги йилларда кам амортизация ҳисоблайди ва маҳсулот таннархи камаяди.

4. Маҳсулот таннархи таркибига кирувчи ижтимоий суғурта фондида ажратма корхона учун асосий харажатлардан бири бўлиб, меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларига тўғри пропорционал ҳисобланади. Агарда корхона меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларининг самарадорлигига эришилса, ўз навбатида мазкур харажатнинг ҳам самарадорлигига эришган бўлади.

Демак, корхоналар ҳар қандай вазиятда, жумладан жаҳон молиявий инқирози шароитида маҳсулот сифати ҳамда ҳажмини ошириши, турли давлат томонидан берилаётган имтиёзлардан оқилона фойдаланиши, ишчи ва ходимлари меҳнатидан янада самарали фойдаланиши натижасида маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини камайтириши мумкин. Бу эса корхонанинг молиявий барқарорлигини янада оширади.

Самвилкомбинатда маҳсулот сотишдан тушган ялпи тушум 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 3867282,0 минг сўмга ёки 130,3%га, 2011 йилда эса 2010 йилга нисбатан 9143975,0 минг сўмга ёки 155%га ошган. Ўрганилаётган даврда сотилган маҳсулот таннархи ҳам ўсган, яъни 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 2243150,0 минг сўмга ёки 149,2%га, 2011 йилда эса 2010 йилга нисбатан 3108996,0 минг сўмга ёки 145,7%га ошган, соф фойда 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 45407,0 минг сўмга ёки 129,7%га, 2011 йилда эса 2010 йилга нисбатан 87583,0 минг сўмга ёки 144,2%га ошган. Барча асосий кўрсаткичлар ўсиш тенденциясига эга.

Юқоридаги ҳолат Самвинкомбинат ОАЖнинг ташқи муҳитда фаол ҳаракат қилишига имкон беради. Корхонанинг 2011 йилда 132,5 минг АҚШ доллари миқдорида маҳсулотини экспорт қилди, бу эса маълум миқдордаги валюта тушумини таъминлайди.

5. Самвинкомбинат ОАЖда (2.1.4-жадвал) 2011 йилда 2009 йилга нисбатан ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш кўрсаткичлари ошган, яъни маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми 2009 йилга нисбатан 2011 йилда 33,4% га ўсган. Ўртача йиллик ходимлар сони 2009 йилда 220 кишини, 2010 йилда 236 кишини ва 2011 йилда 224 кишини ташкил этган, яъни 2009 йилга нисбатан 2011 йилда 4 кишига камайган. Ўртача иш ҳақи 16,2%га ошган. Рентабеллик даражаси 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 0,4 пунктга тушган.

6. Самвинкомбинат ОАЖда (2.2.1-жадвалда) сотилган маҳсулот таннархи 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 2243150 минг сўмга ёки 49,2%га, 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 3108996 минг сўмга ёки 45,7%га, 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 5352146 минг сўмга ёки 117,5%га ошган. Давр

харажатлари эса 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 834215 минг сўмга ёки 87,3%га ошган, 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 146358 минг сўмга ёки 8,2%га камайган ва 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 687957 минг сўмга ёки 72,0%га ошган. Молиявий фаолият бўйича харажатлар 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 236688 минг сўмга ёки 1632,2%га, 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 64357 минг сўмга ёки 25,6%га, 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 301045 минг сўмга ёки 2076,0%га ошган. Бунинг асосий сабаби корхонани ривожлантириш учун катта миқдордаги кредит олинishi билан боғлиқ. Натижада 2011 йилда кредит суммаларинг дастлабки фоизлари тўлови амалга оширилган. Умумий корхона харажатлари ҳам ўсиш тенденциясига эга, яъни бу харажатлар 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 3314153 минг сўмга ёки 60,0%га, 2011 йилда 2010 йилга нисбатан 3026995 минг сўмга ёки 34,2%га, 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 6341148 минг сўмга ёки 114,7%га ошган.

Демак, корхона харажатлари 2009 – 2011 йиллар давомида ўсган ва бунда сотилган маҳсулот таннархини ошиши катта таъсир кўрсатган. Ўрганилаётган даврда сотилган маҳсулот таннархи 2,2 баробарга, давр харажатлари эса 1,7 баробарга ва молиявий фаолият билан боғлиқ харажатлар 21,8 баробарга ўсган.

7. Сотилган маҳсулот таннархининг корхона умумий харажатларидаги улуши 2009 – 2011 йиллар давомида пасайиб борган. 2009 йилда унинг улуши 39,0%, 2010 йилда 38,9% ва 2011 йилда 38,4%ни ташкил қилган.

Молиявий фаолият бўйича харажатларнинг корхона умумий харажатларидаги улуши қуйидагича бўлган: 2009 йилда – 0,1%, 2010 йилда – 1,4%, 2011 йилда – 1,2%. Бундан кўриниб турибдики, давр харажатлари турли йилда турлича салмоқни ташкил қилган, лекин 2011 йилда 2009 йилга нисбатан салмоғи 1,1 пунктга кўтарилиб, 1,2%ни ташкил қилган.

Демак, корхона харажатларининг энг катта улушини сотилган маҳсулот таннархи ташкил қилар экан. Маҳсулот таннархини пасайтириш орқали корхона тасарруфида қоладиган фойданинг ҳажмини ошириш мумкин

ва бунинг учун корхона маҳсулот таннархига кирадиган харажатларни камайтиришнинг фаол чора-тадбирларини ишлаб чиқиши ва амалиётга жорий қилиши лозим.

8. Самвинкомбинатда (2.3.1-жадвал ва 2.3.1-расм) давр харажатлари 2009 – 2011 йиллар давомида ошиб борган, яъни 2011 йилда 2009 йилга нисбатан давр харажатлари 687957 минг сўмга ёки 72,0%га ошган. Бунда давр харажатлари таркибига кирувчи барча харажатлар ўсган: маҳсулот сотиш харажатлари – 83,7%, маъмурий-бошқарув харажатлари – 35,6%, бошқа операцион харажатлар – 81,7%. Шунингдек, давр харажатларининг таркибидаги нисбат ҳам ўзгарган: маҳсулот сотиш харажатларининг давр харажатларидаги улуши 2009 йилда 2,5% бўлган бўлса, 2010 йилда 1,8%, 2011 йилда эса 2,6%ни ташкил қилган, яъни 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 0,1 пунктга кўтарилган; маъмурий-бошқарув харажатларининг давр харажатларидаги улуши 2009 йилда 21,1% бўлган бўлса, 2010 йилда 13,0%, 2011 йилда эса 16,6%ни ташкил қилган, яъни 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 4,5 пунктга пасайган; бошқа операцион харажатларнинг давр харажатларидаги улуши 2009 йилда 76,4% бўлган бўлса, 2010 йилда 85,2%, 2011 йилда эса 80,8%ни ташкил қилган, яъни 2011 йилда 2009 йилга нисбатан 4,4 пунктга кўтарилган.

Демак, давр харажатларининг икки таркибий қисми кескин ошган, яъни маҳсулот сотиш харажатлари (83,7%) ва бошқа операцион харажатлар (81,7%). Маъмурий-бошқарув харажатлари нисбатан камроқ ўзгарган (35,6%), бу ўзгариш бу йилларда ҳукумат томонидан иш ҳақини ошириш бўйича амалга оширган тадбирлари натижасида юз берган.

Юқоридаги хулосалар асосида Самвилкомбинатга қуйидаги ишларни амалга оширишини тавсия этамиз:

- хом ашё ва материаллардан самарали фойдаланиш, яъни улардан ортиқча исрофгарчиликка йўл қўйилмаслиги лозим. Акс ҳолатда корхонанинг хом ашё ва материалларга бўлган харажатларини ошириб маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини оширади. Агарда улардан

- оқилона фойдаланишни йўлга қўйилса, маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини камайитиришга эришган бўлади;
- ишчи ходимлари салоҳиятидан самарали фойдаланишни йўлга қўйиш орқали меҳнат унумдорлигини ошириш лозим. Улардан маҳсулот ишлаб чиқаришда сифат ва миқдорининг яхшилаши устидан назоратни кучайтириш лозим. Меҳнат унумдорлиги қанча ошса маҳсулот таннархи ҳам шунча камаяди;
 - асосий воситалардан самарали фойдаланишни йўлга қўйиш лозим. Ишлаб чиқаришда кам самара бераётган асосий воситаларни сотиши ёки бошқа хўжалик юритувчи субъектларга ижарага бериш лозим. Натижада амортизация кам ҳисобланиб, маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини янада камайтиради;
 - узлуксиз равишда корхонада барча ҳисоб китобларни олиб бориш ҳамда таҳлил қилиш лозим. Амортизация ҳисоблаш усулининг энг мақбулинитанлаш керак. Энг мақбул деганда шу корхонанинг шу даврдаги шароитидан келиб чиқади. Тезлаштирилган амартизаци усулини танлаши натижасида корхонага кўпроқ пул маблағлари келади. Бунинг натижасида корхона турли операцияларини молиялаш имконига эга бўлади ёки ишлаб чиқариш учун зарур бўлган замонавий техникани тезроқ олишга имкони бўлади. Бу эса кейинчалик ишлаб чиқариш таннархи пасайишига имкон яратади;
 - банклар томонидан тақдим этилаётган имтиёзли кредитлардан самарали фойдаланиш лозим. Бунда корхона ишлаб чиқаришда турли узилишларни олдини олиб ўз вақтида ишлаб чиқаришни амалга ошириб, реализация қилиши мумкин бўлади. имтиёзли кредитлардан самарали фойдаланиш натижасида меҳнат унумдорлиги ҳам ошади. Бу эса маҳсулот таннархининг пасайишига замин яратади;
 - жаҳон молиявий-иқтисодий шароитида маҳсулот реализация қилишда энг мақбул тўлов усули олдиндан тўлашни таъминлаш лозим. Бу эса

корхонада дебиторлик қарзлари ошиб кетишининг олдини олади ва ишлаб чиқариш бир маромда боришини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
2. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида, 1990 йил 31 октябрь.
3. Ўзбекистон Республикаси қонуни. Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида. 1991 йил 14 июнь.
4. Ўзбекистон Республикаси қонуни. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида. 1991 йил 19 ноябрь.
5. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида, 1996 йил 29 август.
6. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Бож тарифи тўғрисида, 1997 йил 29 август.
7. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Чет эл инвестициялари тўғрисида, 1998 йил 30 апрель.
8. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида, 1998 йил 30 апрель.
9. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Инвестиция фаолияти тўғрисида, 1998 йил 24 декабрь.
10. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Лизинг тўғрисида, 1999 йил 14 апрель.
11. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Масъулияти чекланган ҳамда қўшимча масъулиятли жамиятлар тўғрисида, 2001 йил 6 декабрь.
12. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Валютани тартибга солиш тўғрисида, 2003 йил 11 декабрь.
13. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Хусусий корхона тўғрисида, 2003 йил 11 декабрь.
14. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси, 2007 йил 25 декабрь.

15. Ўзбекистон Республикасининг қонуни: Риэлторлик фаолияти тўғрисида, 2010 йил 23 ноябр.
16. Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16 октябрдаги 215-сон қарори билан тасдиқланган “Давлат корхоналари тўғрисида НИЗОМ”.
17. Каримов И.А. Ўзбекистон ўз истиклол ва тараққиёт йўли. -Т.: Ўзбекистон, 1992.
18. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Т.: Ўзбекистон, 1992.
19. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
20. Каримов И.А. Жаҳон молиявий – иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари.- Т.:Ўзбекистон,2009.
21. Каримов И.А.Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида.-Т.: Ўзбекистон,2011.
22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб этишни рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. 2005 йил 11 апрель.
23. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасини ташкил этиш тўғрисида. 2005 йил 30 апрель.
24. Акрамов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. - Т.:Молия, 2003 й.
25. Абдукаримов Б.А. ва бошқалар. Корхона иқтисодиёти. Дарслик. - Т.:Фан, 2005 й.
26. Ваҳобов А., Жумаев Н., Хошимов Э. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози: сабаблари, хусусиятлари ва иқтисодиётга таъсирини юмшатиш йўллари. - Т: Академнашр, 2009 й.-123 б.
27. Пардаев М.Қ., Абдукаримов Б.А. Меҳнат иқтисодиёти ва социологияси. Ўқув қўлланма. - Самарқанд, СамКИ, 2002.

28. Пардаев М.Қ., Исроилов Б.И. Иқтисодий таҳлил. Ўқув қўлланма. 1-2 қисм. - Т.:Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2001.
29. Экономика: Учебник. 3-е изд. / Под ред. проф. А.С. Булатова. - М.: Экономист, 2005.
30. Ўзбекистон иқтисодиёти (ахборот-таҳлилий бюллетень 2010 йил). - Т.: Иқтисодий тадқиқотлар маркази, 2011.
31. Ўзбекистон 2011 Альманахи. - Т.: Иқтисодий тадқиқотлар маркази, 2011.
32. Солиқ тўловчининг журнали. 2005-2011.
33. Бозор, пул ва кредит журнали. 2005-2011.
34. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси журнали. 2005-2011.
35. Солиқлар ва божхона хабарлари газетаси. 2005-2011.
36. <http://www.Lex.uz/> — Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
37. www.stat.uz — Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти.
38. www.uza.uz — Ўзбекистон Республикаси Миллий Ахборот Агентлиги расмий сайти.
39. www.ceep.uz — Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги Самарали иқтисодий сиёсат маркази расмий сайти.
40. www.bearingpoint.uz — USAID Bearingpoint Uzbekistan Economic Reform.
41. www.economy.com— АҚШнинг Пенсильвания штатидаги Economy.com,Inc. корпорацияси веб-сайти.
42. www.md-management.ru — Официальный сайт Российской компании "Консалтинговая группа МД".
43. www.uzreport.com — SAIPRO консалтинг компаниясига тегишли, Ўзбекистон ва бутун дунёдаги бизнес тизим ва истеъмолчиларга ахборот етказиб беришга мўлжалланган интеграциялашган интернет лойиҳа.

44. www.uzsecurities.com – Ўзбекистон Республикасининг Қимматли қўғозлар бозори ҳақида ахборот берувчи расмий сайти.

45. www.uzexport.com - Ўзбекистон Республикасининг мамлакат экспорт салоҳияти ҳақида ахборот берувчи расмий сайти.

46. Ховренко номидаги Самарқанд вино комбинати ОАЖнинг 2009-2011 йиллар учун тузилган молиявий ҳисоботи, статистик ҳисоботи ва бизнес-режаси маълумотлари.